Апсны атоурых

5-9

Валери Бигәаа

АҧСНЫ АҭОУРЫХ

Арҧага цхыраагӡа
азеиҧшҧаратә школ
5–9-тәи аклассқәа рзы

Аҧсны Аҳәынтқарра
Аҧара аминистрра ишьақәнарҕәҕәеит

АКӘА
Аҧара аминистрра
2004

Ыжевск. Ф. Ц.
им. П. С. Шакр...

ББК63.3(5Абх)я721
Б52

Бигәаа В. Л.
Б52 **Аҧсны аҭоурых:** Арҧага цхыраагза азеиҧшҧаратә школ 5–9-тәи аклассқәа рзы. – Аҟәа: Аҧара аминистрра, 2004. –126 д.

© В. Л. Бигәаа, 2004
© Аҧсны Аҳәынҭқарра Аҧара аминистрра, 2004

§1. АҦЛА ЗКУ АДАЦҚӘА РОУП

1. Аҭоурых амазаҟәа. Аҧла гылоуп, аҧсы ҭоуп адацқәа анышә иҧанаҧы, аҧашә еибганаҧы. Ажәларгьы ус ауп ишыҟоу: дац-ҧашәла еибаркуп. Рдац, рҧашә – рҭоурых ауп. Аҭоурых ажәлар знысхьоу, рышьтахьҟа инрыжьхьоу ам◐оуп. Аҭоурых ажәлар жәларык раҳасаб ала адунеи иныҟәлазар аахыс ирхыргахьоу зегьы ртәы зҳәо царадырра хкуп. Аҭоурых ажәлар ира◐схьоу аамҭақәа иргәыцаҳәҳәаны, иҭазны ирымоу амазаҟәа аазыртуа хьтәыцаҧхоуп. Аҭоурых аазагоуп, рҽиагоуп, цхьаҟацагоуп. Избан? Избанзар, иацтәи амш иунаҭази иумнахызи акгьы анугәаламшәа, ианухашҭ, уаҧәтәи амш иузаанагараны иҟоугьы узеилкаауам.

«Аҭоурых» араб бызшәа аҟынтә аҧсшәа иалалаз ажәоуп. Адунеи аҽы иахьа абырзен ажәа «историа» еиҳа ахархәара амоуп, еиҳа ирылаҧәаны иҟоуп. Амала а◐багьы еиҭоугар, ирҳәо еиҟәшәоит, «ажәабжьҳәара» аанагоит.

Нас, излаҭырҧаауазеи аҧарауаа аҭоурых? Аҭоурых ҭырҧаауеит, зегь раҧхьаза иргыланы, ажәытә ◐ырақәа, ажәытә шәыҟәқәа ирну ажәабжьқәа рыла.

Аҭоурых амазаҟәа цәахуп адгьыл аҽы. Аҧарауаа адгьыл ицырххьеит, иахьагьы аҧхра иаҽуп, ажәытәуаа рынхашьа-рынцышьа знубаало **абзазара маҭәахәқәа:** урҭ злахандеиуаз амыругақәа, хыхьчагас иныкәыргоз абҧьар, рышәцатәқәа, рҧәа◐ычагақәа...

Аҭоурых ашьтақәа убар алшоит аҧәгьеи-абзиеи рҽы: ачараҽы, аҧсраҽы, аҧсхәараҽы; урҭ уҧылоит аныҳәарақәа рҽы – ажьырныҳәа, амшаҧы, жәабран, хәажәкыра, нанҳәа, қьырса...

Аҭоурых амазаҟәа уазҳәо раҧхьа игылоуп иара абызшәа ахаҭа. Уи ианыҧшуеит иара зҳәо, изтәу ажәлар зҟәиааз адгьыл аҟазшьа, аҧсабаратә ҷыдарақәа, урҭ

ржәытә занаатқәа, ржәытә цаскәа, ржәытә қьабзқәа, нацьнатә аахыс ирыванхо ргәылацәеи дареи реизыказаашьа, реибабашьа.

Атоурых аҟәырҷахақәа ыҟоуп ақытақәеи, ақалақьқәеи, азиасқәеи, ашьхақәеи рыхьызқәа рҽы, ауаҩы ихата ихьзи ижәлеи рҽы. Атоурых апсы тоуп ажәлар рҽапыцтә ҳәамтақәа – ражәабжьқәа, рлакәқәа, ражәацкақәа, рыцуфарақәа, рыхьзыртәрақәа рҽы. Итоурыхуп ажәлар рҟазара – рашәақәа, рыкәашарақәа, рсахьатыхымтақәа, рнапкымтақәа.

Ажәакала, ирацәоуп иаҳзааигәоу, аха иҳазгәамто – ҳтоурых атцаара хыцхыртас иамоу аганкәа. Урт гәыгәтажьтәым, ицалатәуп. Зтоурых ззымдыруа ауаҩы здацқәа ыцыржәаз ацлажә даҩызоуп, цеицш имазам.

2. Атоурых аҟәартәарақәа. Иазгәаҳтап аҽакгьы. Ауаҩытәыҩса инапы ицыцыз, инапы иҟанацаз – иҩныигәара, ифатә-ижәтә, ишәцатәы-иҟәынцатәы уҳәа **аматериалтә культура** ҳәа иашьтоуп. Гәыла-цсыла, хшыҩла ирҽиаз – иажәеи иашәеи инадыркны, иҩышьеи иацхьашьеи рҟынза – **адоуҳатә культура** иацанакуеит. Иара **акультура** ахата латын ажәоуп «аҟацара», «аус адулара», «арҽиара» аанагоит.

Адгьыл ицәахны иамоу аматәарқәа ыцхны, урт рыла атоурых тызцааура ацарадырраҳк **археологиа** ҳәа иашьтоуп. Археологиа знапы алаку ацарауаҩ **археолог** ихьзуп.

Ажәлар рдац-цашә, рхылцшьтра, рыбзазара, ркультура, рцас, рқьабз тызцааура **аетнологиа** ауп, уи иаҿу ацарауаҩ **аетнолог** иоуп.

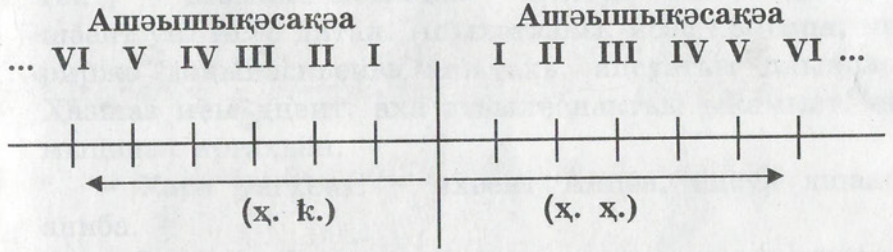
«Археологиагьы» «аетнологиагьы» бырзен ажәақәоуп, «ажәытәра атцаара», «ажәлар рытцаара» ҳәа ауп иаанаго, апсшәахь еитоугозар.

Атоурых ршоит хәта-хәтала: ажәытә тоурых, абжьара шәышықәсақәа ирыцаркуа атоурых, аҿатә тоурых.

Ауаатәыҩса ртоурых аҿы зегьы рааста аамта зтахаз ажәытәроуп. Ажәытәра иацанакуа ашықәсқәа миллионла ирыцхьазоит, насгьы, – ахаҳәаамта, аҧьазаамта, аихаамта, – ҳәа еихыршоит, ауаатәыҩса рхы иадырхәоз амыругақәа злырхуаз аматәахәқәа рыла иазгәатаны.

«Ҳера ҟалааныа (ҳ. ҟ.)», «ҳара ҳера (ҳ. ҳ.)» ҳҳәоит. Иаанагозеи? Ҳәаас ирыбжьоузеи урт?

Ақьырсиан дин зыхьз адҳәалоу Иаса Қьырса диаанзатәи аамта «ҳера ҟалааныа» ҳәа иашьтоуп, дани нахыс иҟалаз – «ҳара ҳера» ҳәа. «Ашәышықәса», «азқьышықәса» ҳәа ҳзышьтоу атоурыхтә аамтақәа ирыцаркуа дара ажәақәа рхатақәа ирҳәоит – шәышықәсеи зқьышықәсеи роуп.

Адунеи иқәу ажәларқәа зегьы – урт ҩба-хца нызқь ыҟоуп, – тоурыхк-тоурыхк рымоуп. Апсуаагьы ирымоуп атоурых, аҿажәларык ирылазмырҩашьо рхатә тоурых – аамтала зны зыцсадгьыл зыбжьы нагзаны иқәыҩуаз, Кавказ ықәырцәажәарауа иқәыз ҳабацәа рабацәа, урт рабацәа иаҳзыкарцаз **атоурых ду.**

Ари арцага шәкәаҿы ҳара ҳазлацәажәо жәытәнатә аахыс апсуа жәлар ирбахьоу, ирыхтыргахьоу зегьы рахьтә еиҳа уаҩы ихаҿы иааиуа, илацш ицашәо ахтыскәа роуп.

Иааҳартып, нас, ҳзаазаз ҳапсадгьыл атоурых, ҳазлыцыз, ҳазлиааз ҳажәлар ртоурых адакьақәа.

АЖӘАР

1. **Аера** – бырзен ажәоуп, иаанагоит **«алагамҭа»**.

АЗҬААРАҚӘА

1. Изакәызеи, изхәарҭоузеи аҭоурых?
2. Аҭоурых ҭцаашьас иамоузеи? Иарбан царадырра хыкқәоу аҭоурых ҭызцаауа?
3. Аҭоурых аамҭақәас иацанакуазеи? Ишцаршои?

§2. АҨСНЫ-ЛАША, СЫМРА-ТӘЫЛА...

1. Аҩсны анцәа ихазы иалихҳьаз дгьылуп. Жәынгьы-ҽангьы ҳажәлар рыцсадгьыл иаҿыгәҳәаауа бзиа ирбон, иахзызаауан, рыблаҷыц еицш ирыхьчон. Аҩсны анцәа ихазы иалихҳьаз дгьылын, аха ҳара иҳаиҭеит, рҳәоит урҭ агәра ганы. Ииашацәкьаны, аҩсуа жәлар рҿацыцтә ҳәамҭақәа ирылоуп абас еицш иҟоу ажәабжь хәыҷык: «Анцәа, ауаатәыҩса шаны адәы ианыҟәицоз, аҩсуагьы дихамышҭит. Усҟан «утәыла-стәыла» ыҟамызт, адгьыл зегьы ирзеицшын. Ашьҭахь, иаҳхылацшу Анцәа даалаган, ауаа еизганы, адгьыл шаны иритеит, – Шәынха-шәынцы! – иҳәеит. Аҩсуа дақәымшәеит уи. Асас диҭан. Ацыхәтәаны, исас криҿаца, кыриржә данынаскьеига ашьҭахь, аҩсуагьы дныҟәлан Ҳазшаз иҿы дцеит, аха дгьылҿацакгьы ыҟамызт, еимыцәцәа иргахьан.

– Уара уагхеит! – иҳәеит Анцәа, аҩсуа дшааиз аниба.

– Саҭоумцан, ухацкы! Асас дыҕтан, дкажьны сзымаait, – аҭак ҟаицеит аҩсуа, ахара ихы иадцауа.

Анцәа краамҭа уи дихәацшуа дтәан. Нас, даахәыцхәыцын, – Абри адгьыл хәыҷы схазы иныскылаз дгьылуп, аха уара иустоит, иумаз, – иҳәан, абри, иахьа ҳара аҩсуаа ҳазну адгьыл, иитеит уи».

Ҳәарас иатахузеи, ари легендоуп.

Аҩсны аҩсуа ихьз ахуп, «аҩсуа дызну» аанагоит. «Аҩсны» иадҳәалоуп **«аҩсадгьылгьы»** – **«Аҩсны дгьыл»**.

Ҳаҩсадгьыл – ҳазхылцыз рыцәгьеи-рыбзиеи, ргамеи рымазеи уҳәа зегьы здыруаз, зегьы зцәахуаз, излазоз адгьыл ҳалал ауп. Ҳаҩсадгьыл ҳажәлар аеажәларык ирылазмырҩашьо рбызшәа зқәыҩуа адгьыл ауп. Ҳаҩсадгьыл ҳабацәа рабацәа, урҭ рабацәа дуқәа ашәышыкәсақәа иргәылганы, еиқәырханы иахьанза иааргаз ҳми-

лаҭтә ҷыдарақәа зегьы уасхырс ирыцоу, **ҳаҧсуара** зыкәгылоу адгьыл ауп.

Ҳабацәа, ҳабдуцәа абри адгьыл иқәаарыхуан. Урҭ убысҟак рыдгьыл аҳаҭыр рбон, аҧәаҩәара ианалагаҧәҟьоз, ажьы ахьыр ҳәа ишәаны, иахьакәым ишакәым аҧәеиха адыркуамызт.

Адгьыл иазыгәдуны ицәажәон ианакәызаалак, ирныҳәон-ирныцхьон акәымзар, ианызбомызт, амалахазгьы рҿы итакзаны иршәиуамызт. Адгьыл иқәиааз циаак мышгашақә азәы амахә хицәар ҟаломызт. Еигзон, еиҷаҳауан. Ашәацыцьац еицараазон иаццыҳәаны, амаршәа кны. Абнаҿы мҿык анцырҟозгьы, маҭәахәык анылырхуазгьы, ма ус хҿарак анықарцозгьы, даара ҳасаб азыруан, инадыххыланы, ишабалакь агәы иадыргомызт.

2. Зыҧсадгьыл зцәызыз, зегьы ицәызит. Ҳабацәа рабацәа, урҭ рабацәа дуқәа абри адгьыл ҳәаҭыхла, шәақьцынцала ирыхьчон, ианамузалакь, ршьала иркәабон. Хацарыла зыҧсадгьыл зхы ақәызцаз ахаца ашәа изырҳәон. Ахаца ихаца, афырхаца! – ҳәа ихьз ҳаракны иркын, цсраҽынза икадыршәуамызт:

Уа, Ҷшькьаҿ-ица Манча-ахаца,
Иара дыҟамкәа иқыҵа еимырцәеит.
Хаха-хымшк иныҟәахьаны,
Уа, шьыбжьааныа дырхьымзеи.
Уа, знапсыргәыца зыхәшәазагаз,
Уа, згәыбжьынацәа зыхҵацалагаз,
Уа, зкәадырмаха ззыматразыз...

Ҳабацәа абас рыцсы зыхҵнырцоз адгьыл, Аҧсны, шьҭоуп геи-шьхеи рыбжьара. Мрагылара-лада уи ҳәаас иамоуп Егры азиас, Мраҭашәара-ҿада аганахь ала – Ҧсоу. Ҿадаҟа уи ашьхеибаркыраду иахьчоит, акалҭ амшын ҟәанда изаасылоит.

Аҧсуа дгьыл, ишынеибаку зегьы, ҽыҵ-ҽыҵ еилоуп, урҭ зегьы хьзык-хьзык рымоуп: Сазын, Бзыцын, Гәыма, Абжьуаа, Самырзаҟан, Дал, Цабал... Урҭ ирықәынхо аҧсуа хылцшьтрақәагьы ианакәызаалакь, асазқәа, абзыцқәа, гәымаа, абжьуаа, самырзаҟанаа, далаа, цабалаа ҳәа ирышьҭоуп. Урҭ рахьтә хылцшьтрақәак рышьтақәа хараза ицоит – ҿба-хца нызқь шықәса зхыцуа ажәытә шәыҟәқәа ирнуп: абешла, аҧсил, абазг, саниг...

Адунеи ахсаалаҿы, атәыла дуқәа ирыдкыланы уахәаҧшыр, нацәаҭыцк ауп иааннакыло, аха цсабарала дарараза ибеиоу, ицшзоу, иблахкыгоу тәылоуп Аҧсны. Агантә шьхатәыла шыҟоу уҿынаухар, адунеи аҿы иуцыло аҧсабаратә цәырцрақәа абраҟагьы иубоит: цхынгьы-зынгьы мрала иҿычоу, иацәабгьыла итаҳәхәоу адгьыл чашәрақәа инадыркны асыцса ҟәашқәа зҿаршәу, ажәҿан цзыцссо ашьха дуқәа ркынза. Уахьтә анаҟәақәа ирыцыҿрны, еибаха-еибафо, аҿхаақәа тырцәажәаауа илеиуеит аргаш-зызымкқәа. Ана-ара, ахра цагьақәа рымцан, еишьылза итатәоуп азыжьқәа. Ҳабнақәа ирылоуп еиуеицшым ашәарахқәеи агыгшәыгқәеи. Икоуп шәақәарыла аҧсабара зырҿыхо, изырцәажәо, изырччо аҧсаатә ссирқәагьы. Урҭ зегьы абри аҧсабара иатәуп, иагьалахәуп, ауаатәыҿса реицш.

Шаҟа жәахаа, шаҟа шәахаа азыркхьоузеи Аҧсны, аха азәгьы изхара изымҳәазац, иагьизҳәом – Аҧсадгьыл абзиабара еитаҳәашьа амазам. Иҳаракуп, иҳаракзоуп.

Аҧсны лаша, сымра-тәыла!
Ашәа узысҳәоит гәыргьа бжьыла.
Уга, ушьха, убаҳчара
Иаздырҳауеит аҧстазаара.

Баграт Шьынқәба

Ҳаи, шьыри! Сукәыхшанда,
Стәыла-хәыҷ, Аҧсынра.
Сара снапқәа укәшауанда,
Угәыдскылон сгәазхара.

Ҷыҷыкәа Џьонуа

Умцахарцны усшәызар, –
Ныx! – сҳәарымызт Аҧсны.

Омар Беигәаа

АЗҬААРАҚӘА

1. Иаанагозеи «Аҧсны»? Ҳәаақәас иамоузеи Аҧсны?
2. «Аҧсадгьыл» ҳәа ҳзышьҭоу арбану? Иабалагои уи?
3. Изеиҧшроузеи Аҧсны аҧсабара?

АҦСНЫ АҬОУРЫХҬҬЦАӍ©ЦӘА ДУҚӘА

Дырмит ГӘЛИА
(1874 – 1960)

– Аҧсуа сахьаркыратә литература ашьаҭарк©ы Дырмит Гәлиа Аҧсны аҬоурых аҬцаарагьы аус дуззаны иазиухьан. Уи рацхьаза акәны и©ит иааидкыланы Аҧсны аҬоурых (актәи атом).

§3. АГӘЫЛА АГӘЫ ДА©ЫЗОУП...

Аҧсуаа жәытәнатә аахыс Кавказ иқәынхо жәларуп, Кавказ иашьагәыҭу ашьхаруақәа иреиуоуп.

Кавказ инхоит еиуеиҧшым ажәларқәа: ақыртқәа, аерманқәа, азербаиҷьанқәа уҳәа ©ын©ажәижәаба жәлары рҟынза. Аха бызшәала урҭ зегьы еизааигәазам. Кавказтәи абызшәақәа ирыцаркуа, шьала-дала еизааигәазоу, Кавказ зтәыцәкьоу ажәларқәа роуп. Абызшәадырыҩцәа урҭ х-гәыцкны иршоит: аҧсуа-адыгақәа, аваинахққәа, адағьстанқәа.

Аҧсуа-адыгақәа ргәыц иатәуп аҧсуааи абазақәеи, абыхәқәеи (аублаақәеи), аедыгьқәеи, ачерқьезқәеи, ақабардақәеи. Урҭ рахьтә аҧсуааи абазақәеи ҭырҷьман дырҭахзам, еилибакааyеит. Урҭ рбызшәақәа еизаагәазоуп, акоуп зҳәо ацарауаагьы ыҟоуп. Иагьиашоуп. Абазақәа иахьа Кавказнхыц инхоит, аха урҭ Аҧсны ианыцыз жәларуп.

Аедыгьқәеи, ачерқьезқәеи, ақабардақәеи ракәзар, урҭгьы зны жәларыкны иҟан, нас рееи©ыршеит. «Адыга» ҳәа ауп урҭ зегьы рхы ишашьҭоугьы.

Абыхәқәа XIX ашәышықәсанза Шәача акәша-мыкәша Ҳамышьи Ҭкәаҧси ирыбжьанхон. Цыт©ык нханы иҟоуп Ҭырқәтәылан, аха рбызшәа рхаштхьеит.

Аваинахққәа – еиҳарак ачеченқәеи аингәышқәеи роуп.

Дағьстанаа милатла кыр еилаҧсоуп: ауарқәа, алезгинқәа, адаргәынқәа, алакқәа... Ацарауаа азәыр©ы адағьстанқәеи аваинахққәеи бызшәала еизааигәоу, гәыцк иатәу жәларқәоуп ҳәа ргәы иаанагоит, насгьы – «анах-дағьстанқәа» ҳәа ирышьҭоуп.

Бызшәала аҧсуа-адыгақәа ирзааигәан рҳәоит ацарауаа, ҳера ҟалаанза а©батәи азқьышықәсанза Азиа маҷ иқәынхоз ажәларқәа – ҳаттааи, абешлааи, акаскқәеи, аха урҭ аҬоурыхтә зеибафара иагеит – дара реиҳа

зымчыз аҽахылцшьтрақәак ҩарықәлан, ирылазытит бызшәалагьы, хатәалагьы. Ацсуа-адыгақәеи абарт адунеи ианызаахьоу ажәытә хылцшьтрақәеи бызшәак ала ианцәажәоз ыҟан – цшьбаҟа нызқьшықәса рышьтахь. Амшын Еиқәа мрагыларатәи ацшаҳәа зегьы – Тырқәтәыла иахьа изну адгьыл инаркны Азовынза – абарт ажәларқәа рхылцшьтрақәа иркын. Аинтерес рыцоуп Ацшьлааи, Ҳатҳәааи, Ҟылгьааи рыжәлақәа. Ацарауаа урт ҳатҭааи, абешлааи, колхааи ирыдырҳәалоит. Ҭоурыхтә ҟәырҷахақәоуп ҳәа иазырцхьазоит.

Бызшәала ацсуа-адыгақәа кырза ирцәыхароуп ақартвелқәа – ақыртқәа, агырқәа, ашәанқәа, урт Ацсны мрагылара ладатәи аҳәаақәа рынтыц инхоижьтеи, ацсуааи дареи еигәылацәоижьтеи краацуеит.

Мраташәареи Кавказнхыци рганахь ала ацсуаа гәылацәас ирыман адыгақәа, иара убас аланқәеи ақарачқәеи. Ацсуаа урт иртаалон, сасра иаалон даргьы. Ашьха цәҳәырақәа рҿы еицышәарыцон, рахәыла-шәахәыла еилахәаахәтуан. Аха ргәы рацысны ианеиҿаххлозгьы ыҟан. Еиҳаракгьы ацсуааи аланқәеи. Ацсуааи адыгақәеи, шамахазак акәымзар, ргәы нибархомызт, еилакьакьомызт. Бызшәала, цасла, қьабзла, ҟазшьала еинаалон, еиҳа еилибакааруан. Аха ажәабжьны ирҳәоит, ажәытәза зны ацсуааи адыгақәеи тызшәа баацсык аарыбжьалан, аибашьрахь икылнагеит ҳәа. Ақәибахра ианалага, наҟ-ааҟ иҟаз ауаа-барақәа, абыргцәа бзиақәа рхы неиларкын, ирызбеит шәҩык адыга ҳәсақәеи шәҩык ацсуа ҳәсақәеи, агара игараз рысабицәа шыргәыдкылаз, ирзеицшыз кацәарак аҿы еицылартә. Ишырҳәо ала, урт рымаалықьцәа еитнырыцсахлеит. Уи нахыс, ацсуааи адыгақәеи рыбжьара уаҳа ашьа камтәеит, еинаалеит. Ианатаххоз аамтазгьы ршьа еибауа акынза инеит.

А Ж Ә А Р

1. **Ҟалгьта**, мамзаргьы **Колхида** – ажәытә абри адгьыл иқәынхоз **ҟалгьаа (колхаа)** ҳәа ирышьтан.
2. **Абыхәқәа** (абыхәаа) – аубыхқәа (аублаа).

А З Ц А А Р А Қ Ә А

1. Агәыла изы ацсуа жәацҟа иаҳәозеи?
2. Изустцәадаз ацсуаа гәылацәас ирымаз ажәларқәа? Еиқәышәыцхьаза.
3. Кавказ иқәынхо ажәларқәа рахьтә шьала-дала ацсуаа еиҳа ирзааигәада?

§4. АЖӘЫТӘ, АЖӘЫТӘЗА ЗНЫ...

1. Ахаҳә, еиҭах ахаҳә. Аҧсны адунеи аҿы зегь рацхьаза ауҩытәыҩса дзыҟәнагалаз атәылақәа иреиуоуп. Аҳауа ҟәанда, абна беиа, адгьыл чашәра уҳәа аҧсабара иамоу аҭагылазаашьа ссир иабзоураны, ажәытәуаҩ ишьҭақәа абри адгьыл иаҧицеижьҭеи хышә нызқь шыҟәса ирхыҳәҳәоит. Археологцәа ари аҭоурыхтә аамҭа **ахаҳәаамҭа** ҳәа иашьҭоуп.

Ииашаҵәкьаны, абзазара ашьапы акызар аахыс ауаатәыҩса еиуеиҧшым аҭоурыхтә мҩақәа ирнысхьеит. Ҳара абра ҳазлаҵәажәо ажәытәра, ажәытәраҵәкьа хыҵьараны иршоит ацарауаа: ахаҳәаамҭа, аҧьазаамҭа, аихаамҭа. Избан? Избанзар ахаҳәаамҭаан мыругоума, бҧьарума – ауаҩы иикыз шамахамзар зегьы злыхыз хаҳәын, аҧьазаамҭаан – ҧьазын. Аихалых матәахә иахьагьы ахархәара ду амоуп, ада ҧсыхәа ыҟам.

Убырҭ рахьтә зегьы рааста анцыра зауз ахаҳәоуп. Ахаҳәаамҭан, ауаҩы дызлахандеиуаз, иҧсы злеиҩигоз амыругақәа зеиҧшраз ала уахәаҧшуазар, еиуеиҧшым аамҭа хҧәахақәа агәылазоит: **ажәытәхаҳә, абжьарахаҳә, аҿатәхаҳә.**

Ажәытәуаа абри адгьыл ианықәыз аамҭазы амшын агәы уажәааста кыр иҳаракын, алакәырақәа зегьы хнаҩо, ацәқәырпақәа ашьха шьапқәа инарыцаеео акынза.

Убри акнытә, зегьы рааста зхыцуа ажәытә тыцқәа ахьаацшыз ахәқәа рҿоуп. Аҭоурыхтә царадырраҿы зехьынҵьара еицырдыруа жәытә тыцуп, жәытә гыларҭоуп **Иаштыхә.**

Нас, ажәытәхаҳә анцәамҭазшәа, Аҧсны аҧсабара даараза аҿацсахит: амшын хьацит, иласкьеит, ахьта баапс аҿалт, адгьыл еиқәыжәжәо ацаацәгьа ыҟәлеит. Ауаҩы алакәыра тыцқәа рахь дылбаанацеит, аҳапы дыцанацалт. Аҧстәқәа шьны рцәақәа ишәхаирпеит. Ихәыштаара мцажәла агимырхеит. Иееиқәирхеит.

Убри ашьтахь, ҩынҩажәа нызқь шыҟәса рышьтахь, ауаҩгьы иахьатәи ауаҩы итеитыцш ааихәеит, дхәыцуа, еиҳа илшо далагеит. Акрызлеиуаз имыругақәеи дызлашәарыцоз иабҧьарқәеи еиҧьитәит: ицәит, ишьалашьынит, иласза, ахархәара маншәаланы иҟаицеит.

Дшәарыцон, аҧсыз икуан, ихы нызцеикышаз ақьалақәа иргылон. Аҧсабара дахьаиааиқәаз рацәахеит.

Абри аамҭазоуп ауаатәыҩса шьҭрала, жьрацәарала рееидыркыло ианалагаз. Шьҭракы иатәыз ауааҧсыра еицынхон. Урҭ хыс дрыман Ан – ҳазхылцыз ҳәа ахшара зхәаҧшуаз, ахәыштаара иахылаҧшуаз, зыкәрахьы инеихьаз аҧхәыс.

Ҳера ҟалааза ажәабатәи азқьышықәсазы ажәытәхаҳә ыҟәцит. Иааит абжьарахаҳә иацанакуа аамҭа.

Абжьарахаҳә азы ауаатәыҩса рыбзазараҿы аитакрақәа жәпакы ҟалеит. Усҟаноуп ахыци ахәымпали анцәырц. Усҟаноуп адгьыл ақәаарыхра ацәаара уаҩы ибо ианалагаз. Ауаҩы ахаҳә ҟьаҟьа кылцәаны ахәы ахеицеит, иҟаицеит адгьылқәаарыхгақәа зегьы иреиҳабу амыруга – **аҿага.**

Ҩнызқь-хнызқь шыҟәса рыда ннамцит абжьарахаҳә. Ҳера ҟалааза аабатәи азқьышықәсеи ахәбатәи азқьышықәсеи рыбжьара ибжьанакыз аамҭазы аҿатәхаҳә ыҟан. Аҿатәхаҳәазы ауаҩы еапарак дыцеит. Уааза уи аҧсабара инатоз ала акәызтгьы ихы шныҟәигоз, уажәы, аҿатәхаҳә азы, аарыхра напы аиркит: ача, ашы, ахәыз. Арахә аницеит. Анышәаҧшь иалхны акҿыҩра матәа ҟаицон. Аха, зегьы акоуп, ашәарыцареи афатәмазеи аизгареи ацакы шрымац ирыман. Урҭ рыда дхәарҭамызт макьаназы ауаҩы. Аҿатәхаҳә иацанакуа аҧсуа бақақәа ирылыҳәҳәоит Қьыстрықь ирыцшааз абақақәа. Қьыстрықьтәи абақақәа знапы ицыцыз ауаа рхааноуп Аҧсны ахьынзаназаазоз, зехьынҵьара анхамҩа ус гатәыла-шьхатәыла ҳәа аеанашаз: алакәырақәа рҿы адгьылқәаарыхра аҧыжәара анагаз, ахәцақәеи аҧстақәеи рҿы – арахәаазара.

2. Абҩа, аԥьаз, аиха. Ишааиуаз, ҳера ҟалааныза аԥшьбатәи азкъышықәса ианналагоз аламҭалазы, Аԥсны аихажәла – абҩа ахархәара аиуа аҿаанахеит, еиҳаракгьы адәахьтәи аус, ахацаус аҿы. Ахаца еиҳа ааиго даналага, дызлатәаз рҿгьы амчгьы иоуит, ахадарагьы ааникылеит. Ари аԥсуа хылԥшьтрақәа рыбзазара аганқәа зегьы ирныԥшит, рынхамҩеи рматериалтә культуреи инадыркны рдоуҳатә ҧстазааракынза. Усҟаноуп напы анадыркыз адамрақәа рыҟацара. Абри аамҭа иақәшәоит Нартаа ражәабжьқәа ршәымта. Уи ганкахьала. Аҿаганкахьала ашьапы акит ахаца дызхагылаз аҭаацәа – **аҭаацәа ду.**

Абык ихылцыз ахацәа хазы-хазы аҭаацәара ҿыцқәа – аҭаацәа хәычқәа ацырцо иалагеит, аха «аҩнду» иацырцны ицомызт, акәша-мыкәша қәацәқәак ргыланы иҩналон. Иҟалеит **абицара.**

Абҩа еихажәла татоуп, убри аҟнытә ахаҳә шьаҭанкылацәкьа иазымҧсахит. Ҳера ҟалааныза ахцатәи азкъышықәсазы аԥьаз цәырцит. Аԥьаз еиҳа еихажәла ҭәҭәоуп, анхамҩаҿгьы уи аиааира агеит. Ажәытәра, ажәытәрацәкьа аилаҳарахь ахы археит. Иааигәахон аамҭа ҿыц. Уи аагара зылшацәкьаз аиха ацәырцроуп – ҳера ҟалааныза актәи азкъышықәса алагамҭазы.

АЖӘАР

1. **Иаштыхә** – Акәа ақалақь иахчну ҿаҩа қытоуп.
2. **Қыстрықь** – Гәдоуҭа анаҩс ииасуа зиас хәычуп.

АЗҦААРАҚӘА

1. Ицуазеи ауаҩы адунеи дықәнагалеижьтеи?
2. Иарбан аамтахцәахақәоу ацхьазатәи ауааҩәларратә шьақәгылашьа иацанакуа?
3. Ишәгәалашәыршәа Аԥсны иҟоу ажәытәзатәи анхарҭа тыцқәа.

§5. АҨСНЫ АНТИКАТӘИ АДУНЕИ АҾЫ

Антика зкъышықәса ацанакуеит – ҳера ҟалааныза V ашәышықәса инаркны ҳера V ашәышықәсанза. Хатала уи абырзенқәеи аурымкәеи рдунеи иадҳәалоуп, аха урт ртоурыхтә ҿиашьа иаанахәаз ачыдарақәа азгәаҭаны, ацарауаа Антика ҧ-хәҭакны иршоит: антикацасеи антика-кьасеи. Антика-цаса абырзенқәа раамҭа иатәуп, уи ҳера ҟалааныза II ашәышықәсанза иааит, егьи, антика-кьаса – ҳера ҟалааныза II ашәышықәса инаркны ҳера V ашәышықәсанза, аамҭалагьы Рим – аурым ҳәынтқарра – иадҳәалоуп. «Антика» акәзар, латын ажәоуп, «ажәытәра» аанагоит.

Антика алагамҭа инаркны абырзенқәа Ҟалҕьта хтаркит. Абырзен легенда ишаҳәо ала, ҟалҕьаа ахьтәы уасцәа цәахны ирыман, ахьы иаҿыгәҳәаауаз абырзен ныҟәаҩцәа уи иашьташәарыцон, еиҩазон. Аха абырзенқәа арахь иаазцацәкьаз адгьылоуп. Бырзентәыла анҿиа, уаацсырала еицаҩҩы, итәы-иҵха, иазымкуа ианыҟала, «имыцхәхаз» ауаа адгьыл иашьталеит, ртәыла иалцит, ара изхыцызгьы ҟалеит.

Антикатәи авторцәа Ҟалҕьта иқәынхоз ахылԥшьтрақәа зегьы колхаа ҳәа ирышьтан. Амала, Ҟалҕьта, Фазис, уажәы Риони ҳәа изышьтоу азиас аҩахыс, ацсуа хылԥшьтрақәа иркын, Фазис лахыс – алазқәа.

Ҳ. к. актәи азкъышықәса аҿанааҩнашоз аламҭалазы ҟалҕьаа рыбзазараҿы аитакрақәа ҟалеит, анхамҩа ус аҿы аихалых, аихацсыхә ахьрылацәаз иабзоураны. Амҿхак ҭбаахеит адгьылқәаарыхра, еиҳаракгьы алақәырақәа рҿы. Аҿаҩауаа рыҩныцка арахәаазара еиҳа ацыжәара аман. Уа алацартақәа маҷын, аҳәыртақәа еиҳа ирацәан. Аҿиара аиуит анапҟазарагьы: ажьира, ахьира, аҳацшьазра, ацара, асра... Уаҩы ибаратәы иҿыхеит ахәаахәтра.

БИБЛИОТЕКА Ткуранской СШ им. Н. Ф. Шакрыл

Аԥсуа хылԥшьтраԥаа зҟаынхоз адгьыл аҽы абырзенԥаа ахәаахәтыртатә қалақьԥаа ҟарцеит.

Абырзенԥаа ахәаахәтыртатә қалақьԥаа ахьыҟарцоз азиасԥаа амшын иахьалалоз ааигәара, аҕбаԥаа рааира ахьыманшәалаз абаҕәазаԥаа рҽы, ауаа еилассы иахьынхоз аҭыцԥаа рҽы акәын. Абас ала, **Акәа Диоскуриахеит, Мыҟә аԥыхәан Гиеносхеит, Лзаа Питиунтхеит.** Абырзенԥаа аԥшәымара руанацы арҭ ақалақьԥаа Амшын Еиԥаа Кавказтәи аԥшаҳәаҽымоу, анҭыцгьы еицырдыруа, амилатрацәа иреиԥәшәартаны, иреилазартаны иҟалеит. Ҳәарас иатахузеи, аԥсуаагьы урҭ ирылхәдамызт – рыдгьыл аҽы акәын иахьыҟаз.

Антика-цаса анцәамҭазы Азиа мач мрагылара-ҩадатәи аган аҽы Понт ҳәа ҳәынтқарра ҕәҕәак ҟалеит. Понтаа рҳәынтқар Амшын еиԥаа иаваз атәылаԥаа кыр итәыла иадицеит, аԥсуаа рыдгьылԥаагьы налацаны. Аха мчыла атәым ҳәынтқарра иадырцаз ахылԥшьтраԥаа ари аус ианымшәеит. Понтаа ирҽагыланы абԥьар шьтырхит аԥсуа хылԥшьтраԥаагьы. Азныказы урҭ понтаа ыԥацаны икарцеит, аха дук мырцыкәа ихнымҳәыр рымуит. Ҳера алагамҭазы Рими Понти ҕәҕәалацәҟьа еидыслеит, еиҳаракгьы Ҟалгьта еимакны. Амчхара ду змаз аурымԥаа Понт еилацырыххаait. Амшын еиԥаа Кавказтәи аԥшаҳәагьы Рим анапацаҟа иҟалеит.

Ҳазлацәажәо аамҭазы, I ашәышыԥәсазы, антикатәи адунеи иалахәыз уааԥсырак раҳасаб ала, еицырдыруа иҟан аԥсуа хылԥшьтраԥаагьы. Аҩыратә хыцхьртақәа рҽы урҭ асанигԥаа, аԥсилԥаа, абасгԥаа ҳәа иаҳԥылоит. Аԥсилԥаа алазԥаа раа©с инхон, рҳәынтқаргьы Иулиан ихьзын. Аԥсилԥаа раа©с абасгԥаа нхон. Ҳәынтқарс абасгаа ирымаз Рисмаг ихьзын. Абасгԥаа ры©ахыс инхон асанигԥаа. Асанигԥаа дырхагылан Спадаг. Урҭ зегьы Рим итәаз аимператор ихьыԥшын.

«Аԥсил», «абазг», «саниг» ҳәа убысԥан изышьтаз

ахылԥшьтраԥаа рыхьызԥаа, маҷк аҟара рееитаркзаргьы, иахьанзагьы иааит: «аԥсуа», «абаза», «асаз».

Понти Рими реибашьра иахҟьаны, Ҟалгьта зехьынцьара ишыҟалаз еиԥш, аԥсуа дгьылԥаа рҽгьы анхам©аус еилаҳаит. Рхыԥша цеит ақалақьԥаа. Диоскуриа аԥеыхақәа рҽы аурымԥаа абааш ҟацаны абаагәара акәдыршеит. Уа ар дыргылт. Ахьз рыԥсахит иара ақалақь ахатагьы, Себастополис ахьзырцеит.

Антикатәи адунеи аԥсуаа ирнымԥшыр ауамызт, еиҳаракгьы абырзенԥаа ржәытә культура. Абырзенԥаа идыргылаз ақалақьԥаа ирыбзоураны, урҭ ирылахәаахәтуан, аитанеиааира рыбжьан. Аԥсуаа рынхам©еи ркультуреи реизҳазыгьараҽы ацак ду аман, иара убас нхыци-аахыци еимаздоз ам©адугьы. Аԥсуаа уи Кавказнхыц еиԥш, мрагыларатәи адунеигьы иалхәанатәуамызт.

Антикатәи адунеи ахыҷә ианаахыҷәгылоз аламталазшәа Римтәи аимпериа иацанакуаз ажәларԥаа зегьы ақьырсианра рылацәо иалагеит. Уи изацәымцеит аԥсуаагьы.

АЖӘАР

1. **Лазика** – Ҟалгьта аладатәи азыбжа. Алаз бызшәа агыршәа иазааигәоуп.
2. **Понт** – ҳ. ҟ. I ашәышыҟәсанза, аурымԥаа ирымпыцархалааныа, Амшын еиԥаа ныртә иҟаз бырзен ҳәынтқарран.

АЗЦААРАҚӘА

1. Иаанагозеи ажәа «антика»? Уи шаҟа шыҟәса ацанакуазеи?
2. Иҷәызгалазеи аԥсуа дгьыл абырзенԥаеи аурымԥаеи? Иҟарцози урҭ ара?
3. Еиҷәышәыцхьаза Антика иацанакуа аҩыратә хыцхьртақәа рҽы иаҳцыло аԥсуа хылԥшьтраԥаа. Иабанхоз урҭ?

§6. АҨСУАА ШҚЬЫРСИАНЦӘАХАЗ

Ажәытә аҧсуаа еиуеиҧшымыз анҧәахәқәа рыман – мартатҧәан – рынҧәахәқәа ирымҧаныҳәон. Аҧсуаа ргәаанагарала, адунеи аҿы ҧсызхоугьы ҧсызхамгьы зегьы нҧәахәык-нҧәахәык рызшоуп: абнеи, ашәарахи, ашәарыҧареи ирхылаҧшуеит Аергьи Ажәеиҧшьааи; арахә – Аитар; аарыхра – Ҷаҧа; асреи аҧареи – Ерыш; азыхьқәеи азиасқәеи – Заҳкәажә; ашьхыци ашьхымзатреи – Анана-Гәында; ажьыреи ажьиреи – Шьашәы; адыди амаҧәыси – Афы... Урт зегьы хыс дрымоуп Анцәа, изырлашо-изырхәло, адунеи зшаз Анцәаду.

Анцәаду иҿаҧхьа ҿахәхәартоуп, иқәыртоуп, ишәиртоуп **аныха.** Аныхақәа рымоуп ҧьара-ҧьара жәлантәылагьы, аха ажәлар ирзеиҧшу аныхақәа еиҳа амч рымоуп ҳәа иазырцхьазоит Елырныха, Лашькьындарныха, Кьачныха, Ҧсҳәныха, Дыдрыҧшьныха, Лыхныха, Лзааныха. Есышықәса урт ашьтәақәа рыцакны иныҳәон, иахьагьы имаҷ◌ым аныхақәа ртәы нықәызго ауаа.

Аха аҧсуаа қьырсиан жәларуп ҳәа адунеи иадыруеижьтеи краацуеит.

Ақьырсианра ашьапы акит ҳера алагамтазы Римтәи аимпериа аназарақәа рҿы, зегьы рацхьаза иргыланы Палестина, ауриақәа рыҷныҧка.

Рим анапацака иказ атәылақәа рҿы ажәлар рынхара-рынцыра анкаҳа, ағәыҧәҳәы ианикәтәа, ақәгылараҧәа цысит. Аха аиҳабыра урт ар рыжәцаны еиқәыргәон. Ажәлар гәыгуан, иаҳамбо ҧьара мчык ыкоуп, ҳҳақ намзар ауам, рҳәон. Убри аамтазы ауаатәыҷсеи анцәеи дрыбжьагыла◌ны даацәырцит Иаса Қьырса.

Иаса Қьырса днықәа◌ын. Дахьнеиуазаалакь даазыниоз зегьы иреиҳәон, ананамга изылашараны дшыкоу, игәыр◌еи игәакреи ихазырштыша аамта шизаауа, аиашеи ақьиареи рыда м◌а шыкам, анцәа заҧәык шиакәу зегьы збартоу, зегьы зымчу, уи ауа◌ы дизылбаапшраны дшыкоу атәы. Убри иачыдангьы Иаса Қьырса аҧсра ахықә ихықәгылаз аҧсра дахирпо, амлеи ахьтеи идыргәакуаз итәы-ицха икаицо иҿааихеит. Ажәлар уи иҳәатәы харцеит, игәра ргеит. Иоуит аҧа◌ҧәагьы. Аха акрызкыз, акырзылшоз ауаа, дара Рим иахагылаз аиҳабырагьы, Иаса Қьырса рхахьы даарымгеит, уимоу, ҷәымҭысгьы дышьтырхит. ◌ажәижәаха шықәса анихыцуаз аамтазы чарҳәара изыруит. Иаса Қьырса ағәыцәмакьақәа еихшьны, ҷәымаҭла ашьака даддырҟацалеит. Аха, ақьырсиан шәыкәқәа ишырҳәо ала, дук мырцыкәа уи ицсы таланы, дцырны ажә◌ан ахь дцеит.

Иаса Қьырса ицсышьеи, ицсталашьеи ирызку аҳәамтақәа неимда-ааимдо ажәлар ирылалеит. Уи нас ақьаад ахь ииаргеит. «Евангелие» – «ажәабжь бзиа» захьзу ашәкәы еиқәдыршәеит.

Иаса Қьырса дзыддырҟацалаз ағәыцәмакьеихшь аҳатыр акнытә, анцәа дхазцоз ауаа аҧьар аныкәгара иалагеит, ицшьоу, мчызмоу акы аҳасаб ала. Аҧьар ахадыргылеит аныхабаа – ақьырсиан жәлар ныҳәартас ирымоу ахыбра.

Убри аахыс ақьырсианцәа рылахь-рыцьымшь рзатәуеит, ахшара дир, азы дзаархуеит. Икалеит ақьырсиан ныҳәарақәагьы: Иаса Қьырса иирамш – Қьырса, ицсы таланы ажә◌ан ахь данцаз ҳәа ирыцхьазо амш – Мшапы уҳәа уб. егь.

Ақьырсианра ауаа агәыҳалалреи, аиашам◌аҧгареи, ачҳареи рылазаазо динхеит. Ақьырсианра арыцҳацәа ирыцхрааua, аха амчрагьы ҳатыр ақәызцо рцагахеит. Ақьырсианра ишаҳәо ала, абарт аҧкара-цшьақәа ирыкәныкәо ауа◌ы инарцәым◌а данықәла нахыс, ҧьанат изыцшуп, еилазгаз – ҧьаханым.

Абартқәа зегьы рхаҿы ианааи, ақьырсианра рыдыркылеит римаагьы.

325 шықәсазы Римтәи аимпериа иахагылаз аимператор-леишәацәгьа, – «Ақьырсианра ҳәынтқарратә динуп!» – ҳәа ажәлар ирылеиҳәеит. Адунеи иқәу ақьырсианцәа реизара ду ҟалартәгьы иҟаицеит.

Абри аизара ду далахәын аҧсуаа рхатарнакгьы.

Аҧсуаа, Римтәи аимпериа иалаз жәларык раҳасаб ала, ақьырсианра рзааит зааза, аха ҳәынтқарратә динны иҟаларц азын кратаххеит. Ажәлар ржәытә қьабзқәа, ржәытә нцәахәқәа, ржәытә ныхақәа ирышьцылан, урт ракәын рыбзазара агәы ҟазцоз, еилазымхәоз, аҿажәларык рыбзазара иалам©ашьо иҟазцоз. Ажәлар уртқәа зегьы кажьны ирзымдыруаз, изышьцыламыз адин ацагылара рцәуада©ын.

395 шықәсазы Рим ©-ҳәынқарракны иршеит: Мраташәара аганахьала иара Рим, мрагылара аганахьала – Византиа.

Аҿеиҟәнашеит ақьырсианрагьы. Аҧсуаа Византиатәи ауахәама анапаҿы иҟалеит, дгьылла еиҳа ишырзааигәаз еицш.

VI ашәышықәсазы, Византиа хыс иамаз Иустиниан I ихаан, аҧсуаа ақьырсианра ҳәынтқарратә динк аҳасаб ала ирыдрымкылар амуит.

Аимператор аҧсуаа дрыцәнымхо дауҟахыз, уи урт ақьырсиан дин ахь ииаимгар ада хәшәы имамызт. Ақьырсианра аус амукәа иҳәынтқарра ара ашьапы азыргәгәомызт. Византиа Кавказаахыц ацәызыр иацәызуаз рацәан. Ҷьамтәылеи иареи зеиҿамцшуа цәгьала еидтәалан. Мрагыларахьтәи аҳәаақәа уашәшәыран. Ирыгәгәатәын. Иустиниан I аҧсуаа ауахәама рызиргылеит, ба©хатәрала инарылкьоз ахәыҷқәа ганы аимпериа аҳтныкалақь аҿы ацара дирцон.

Ақьырсианра аҧсуаа ркультуратә цстазаара ашьтыхразы ацак ду аман. Урт Европа иқәынхо ажәларқәа ркультура ашәкәа рзаанартит. Абырзен ©ыра ара аус ауа иҟанацеит. Ақьырсианра анрыдыркыла нахысоуп

Аҧсилиа, Абасгиа, Санигиа ҳәа иша-шаны иҟаз аҧсуа дгьылқәа реидцара ашьапы анакыз, аҧсуа хылцшьтрақәагьы жәларык раҳасаб ала аҿеидкылара ианалагаз.

АЖӘАР

1. **Ақьырсианра** – адунеи аҿы иҟоу адин дуқәа ируакуп. Ақьырсианра ашьапы зкыз Иаса Қьырса ибырзен хьыз – Христос «изыхьшьу» аанагоит.

2. Евангелие бырзен ажәоуп, «ажәабжь бзиа» аанагоит.

3. **Византиа** – ҳ. ҳ. IV ашәышықәсазы, Рим анхыбгала, ишьақәгылаз бырзен ҳәынтқарран, ҳтныкалақьс иамаз Константинополь (иахьа Стампыл ҳәа изышьтоу) акәын. XIV ашәышықәсазы атырқәцәа еилацырххааит.

4. **Ҷьамтәыла** – Иран.

АЗТ АА РАҚӘА

1. Ақьырсианра ааиааныа аҧсуаа динс ирымааз?

2. Ҳәынтқарратә динк аҳасаб ала аҧсуаа ақьырсианра анбарыдыркылеи?

3. Еиқәышәыцхьаза ақьырсиан ныхәақәа.

§7. АНАҚӘАҨИА АМҬАН ИҠАЗ АИБАШЬРА

1. Абасгиаҟа. Леуан I. VII ашәышықәсазы Аҧсны ҷшь-аҳрак ыҟан: Аҧсилиа, Мисименаа, Абасгиа, Санигиа. Амала, Кавказ мраҭашәарахьтәи аган аҿы иҟаз егьырҭ аҳрақәа реиҧш, урҭгьы Византиа иахьыҧшын. Аха византиаа рнапаҵаҟа иҟаз аҳрақәа рзымыхьчеит. Арабҟәа рзаанымкылеит. Уи адагьы византиаа ианахдырҟьалоз рацәан. Аҧсны урҭ уаапсырала, тәыла ахәаахәҭра цыргеит. Уи азы аҧсуаа кырынтә бҧьаршьтыхла иқәгылахьан. Иҟан иқәцан ианкарцалозгьы.

Абасгиа дахагылан Леуан – Леон I ҳәа аҭоурых зыхьз анхалаз аҳ. Леуан аибашьра атәы бзианы идыруан. Ахьз иман. Иҟалаз аполитикатә ҭагылазаашьа ихы иархәаны, уи арабҟәа византиаа ирҿажьны рымч хиҿырц, иҧсадгьыл иқәиҵарц, нас, урҭ рыцсҟәа анҭибахлакь, арабҟәагьы дрыгәҭасырц ақәикит. Аха иҵәгьарахошәа аниба, иҿааникылеит. Ҳәынҭқарра дуқәан, ҳәынҭқарра ҩыҩәақәан Византиеи Ҳалифаҭи. Урҭ рахьтә иалхтәын акы: Леуан ичҳаны Византиа иҿадикылт.

Усҟантәи аамҭазы Мрагылара-ааигәа зырхыцхыцуаз ҳәынҭқарраны иаақәгылт араб ҳәынҭқарра – Ҳалифаҭ. Арабҟәа, рыкәша-мыкәша иҟаз атәылақәа анрымпыцархала ашьтахь, Кавказаахыц хҭаркит. Ҵьабаа дук мбазакәа урҭ ақыртуа дгьылқәа ашьа ыкәдыршит. Ирыблит, ирҷычит. Ажәлар атәра иҭарцалеит.

737 шықәсазы араб еибашьцәа Қырҭтәыла агәы шьаҿны еиҭахысит. Урҭ хыс дрыман Мурван зыхьзыз ацыза гәымбылҵьбара. Қарҭ итәаз ақыртуа ҳәынҭқарцәа, аишьцәа Арчили Мири, шәан, ртәыла ныжьны мраҭашәарахь – Аҧснықа еихеит. Мурван урҭ дрышьҭаланы иҿааихеит. Алазҟәа данаарыдгыла, – иҿамгылеит, ртәыла агәашәқәа изаадыртит.

Мурван, Лазика имҵәыжәҿа ишныҵеигәаҵәкьаз еиҧш, здакамыз бҧьарла еибыҭаз ар ду иманы, ақыртуа ҳәынҭқарцәа дышрышьҭаз маҵара, Егры дырит. Шьаарцәырала Аҧсилиа дҿалсын, Абасгиа даадгылеит. Аха Абасгиа алалара мариамхеит, ахаҿыцәкьа Анақәаҧиа абаа гылан.

Анақәаҧиа абаа зықәгылаз адгьыл дгьыл мариам, имчымхартоуп. Зхыжәжәахақәа иахьагьы уаҿы ибо абаахьы ахалара цәгьан. Амшын иҭаҧшуа ахәы анаара зегьы, амаҟа еиҧш, абаагәара акәыршан. Абаагәара ахышәара-ҵышәара иазеиҧшны быжь-баашк ахагылан. Абаа егьырҭ ахганкгьы абахәра ихықәкаҵалан. Абаагәара аҿныцқа ахҿаршәгақәа ҭагылан. Абаашқәа руак аҿы ус аламала уаҿы илаҧш иҵамшәо иҟаз агәашә хәыҷ аҿан. Агәашә ахь инеиуаз амҿахәаста аибашьрақәа ирызрыжәхьаз ахаҵәа ирыхьчон. Иара аҧсабара ахаҭагьы аҧшәмаҵәа ирыхәон. Абаагәареи амшыни рыбжьара ишьҭаз аҧшаҳәа ҭбаара дук амамызт, иҭшәан, насгьы ахы инаркны аҧыхәанза избааран, алсра уадаҿын.

Ҳаиқәырха, абааҧсы, ҳәа Арчили Мири анизааи, Леуан, аҧсуа ҧшәымак иаҳасаб ала, урҭ дырцылеит. Игәараҭа рхимбааит. Насгьы урҭ зыкьҿык ақыртуа еибашьцәа рыцын, иаҭахханы ианыҟала, аҧсуаа ирыдгыланы еибашьыр ауан.

2. Ахаҵара. Аидгылара амч. Арабҟәа абаа иажәлеит, еиҭажәлеит, аха уи злахкааз агәара рызцымжәеит. Хыхьынтә абаашқәа иртаз аибашьцәа – ҿнызкьҿык аҧсуааи Арчили Мири ирыцны иааз ақыртқәеи урҭ аҧса царқәа ргәыдырҵон, индырцәон. Ахәлара ирымнахуа ианалага, арабҟәа, ана-ара ар рымца еиқәцаны, аҧшаҳәаҿы итәеит. Адырҿаены еиҭажәылеит. Ижәылеит адырхаеынгьы... Анышә злысыз арабҟәа ашыз рылалеит. Акаҳара иалагеит. Ажәытә шәыкәкәа ишырҳәо ала, 35 нызкьҿык арабҟәа ирылалаз ачымазараҿкы изалымҵкәа, азбаара илаҵсит, хнызкьҿык ҭахеит.

Мурван, иаанхаз ирхәта иманы, цәгьацсышьала ишьамхы иеаиргеит.

Анакәациа абаа амцан иҟаз аидысларақәа руак аҽы ғәғәала дырхәит ақыртуа ҳәынтқарцәа руазәык – Мир. Дук мырцыкәа ицстазаарагьы далцит.

Анакәациа абаа амцан ацсуаа иргаз аиааира Леуан I ихьз-ицша шьтнахит. Ладеи-ҽадеи, зехьыңьара деицырдыруа дҟалеит. Ахыцша хара ицеит дызхагылаз атәылагьы. Абасгиа, егьырт мрагылара, ладатәи ацсуа дгьылқәа – Ацсилиеи Мисимениеи реицш, ирыҕганы ишьтамызт. Аибашьра ахтнамгазеит. Ацсы алан. Аҳра алшон.

Леуан иуара иеилаҳауаз рацәаҽхеит. Арчил даалаган, зыцстазаара иалцыз Мир ицҳаицбы Гәырандыхәт, Леуан диитеит.

Леуан ууанза хазыхазы иҟаз ацсуа дгьылқәа зегьы еидицеит. Ацсны акны иҟалеит. Абасгиа гәеисыртас иамаз Анакәациагьы Ацсны иахтныкалақьхеит.

Ацсны мрагылара-ладатәи аҳәаа лахыс, Егры азиас илтаршәны ишьтаз адгьыл лаз дгьылын. Аха ууанза Лазика Мири Арчили иршахьан. Мир Леуан I иабхәа иакәын ақнытә, Лазика иҟаз уи идгьыл хәтаагьы Ацсны иадицеит. Арчил даныцсы, иаанханы иҟаз Мрагылараҳьтәи Лазикагьы импыцеихалеит Леуан I. Леуан I ихаан Ацсны аҽадатәи аҳәаақәа нхыци-аахыци еиҽызшо Кавказтәи ашьхеибаркыра ду ақынза илеиуан. Уи нахыс, Кавказнхыц ишьтаз адгьылқәа Аҳазыр ҳәынтқарра иатәын.

Леуан I иҳәаақәа рыртбаараҽы абға иртон, ирылшоз акы игрыжьуамызт византиаа. Амч иман, ицәшәон. Дрымпыццдәрааргьы ауан. Насгьы, ега умҳәан, ацсуаа жәытәнатә аахыс абырзенқәеи аурымқәеи рдунеи иалахәын, урти дареи динк еицацагылан, қьырсианқәак раҳасаб ала еиҳа еилибакаауан. Аиашазы, ицсы танацы византиаа ргәы нимырхеит, ианатахызгьы дара рзын ашьа каитәон. Ақьырсианра Кавказ иқәынхоз егьырт ажәларқәа рылрцәаразы урт имҽацыргоз аусқәа рҿгьы уи ацхыраара ритон.

Абас ала, Анакәациа амцан иҟаз аибашьра ацсуа дгьылқәа еиднацеит, ацсуаагьы жәларык раҳасаб ала еиднакылеит, ртоурых аҽы дақьа ҽыцк, дақьа дук аанартит. Уи Ацсуа ҳәынтқарра акәын.

АЖӘАР

1. **Арабқәа** – Азиа мраташәара-ладахьтәи агани Африка ахи ирықәынхо жәларқәоуп.
2. **Аҳра** – ҳәынтқаррахкуп, уи аҳ дахагылоуп. Урысшәала – княжество.
3. **Аҳәынтқарра** – урысшәала, – государство, царство, империа ҳәа ирҳәо иақәшәоит. Аҳәынтқарра иахагылоу – аҳәынтқар ҳәа ишьтоуп.

АЗЦААРАҚӘА

1. Иаазцазеи араб еибашьцәа ацсуа дгьыл аҽы?
2. Закәытә политиказ иныкәигоз Абасгиа иахагылаз аҳ Леуан араб мпыцахалаҽцәа раамтазы?
3. Иалцшәахазеи Анакәациа амцан иҟаз аибашьра?

§8. АҨСУА ҲӘЫНҬҚАРРА

1. Аҩсуа ҳәынҭқар Леуан II. Аҩсҳа Леуан I, ладеиԥадеи иҟаз аҩсуа дгьылқәа анеидица, Лазика шынеибакыз зегьы инапаҿы ианааига инаркны, аҧшәымаҵас дбагьаза, ахьз-аҧша иманы иаҳра ҭбаатыцә дахагылеит.

Византиаа Леуан I иаҳра иацхраауан уааҩсырала, бҧьарла абга артон. Дара рнапаҵаҟа иахьыҟаз амаҵараз акәым, ҵсабарала уи иааннакылоз аҭыц азыҳәангьы. Аҩсуаа раҳра Византиа мрагылара-ԥадахьтәи аҳәаакәа зыхьчоз акы акәны иҟан. Кавказнхыц Аҳазыр ҳәынҭқарра иатәын. Кавказаахыц мрагыларахьтәи аган аҿы арабқәа аҧшәымара шыруц ируан. Ишәартан. Аҩсны қьырсиантәылан излаҟаз ала, Византиазы ара итынчран. Уи ганкахьала. Аҿаганкахьала – Леуан I иаҳра ахьынзаназаазоз, зегьынҵьара, ажәлар анхара-нцырада хьаа рымамкәа иҟан, аизҳара иаҿын. Анхамԥаҿы цыжәара змаз адгьылқәаарыхреи арахәаазареи цхьаҟа ицеит. Арха дгьылқәа рҿы еиҳа напы здыркылоз адгьыл аус акәын. Ара иаадрыхуан ача, ақьар, ашы, ахәыз. Лымкаала бзиа ирбон азахәаазара. Арахә рганахь ала, шамахамзар, урҭ ианырцоз шьамаҟан. Аҿаԥауаа арахә рацәа нықәыргон, еиҳарак аҩсаса. Ес-цхынра урҭ рырахә ашьха икарцон, ахьшәашәара шааҿалалакь, аҩстақәа рахь илбаауан, азын аԥны ирыман: игәарырхуан, игәарарцалон. Аҿаԥауааи архауааи еилахәаахәҭуан. Аҿаԥауаа арахә раалыц рыман, зегь рацхьаза иргыланы аласеи ацәеи; архауаа – агәыхә, аҟашәа. Иҟан хәаахәтра ҳәа аҳәаанхыцка ицалоз аҩсуаагьы. Уахь иргон ацха, асаранҵь, асахтан. Уахьынтә ииаргон абҧьар, ачысматәа, ацәаԥычагақәа, аба. Аҳра зегьы қыта-қытала ишан. Аҟыта дахагылан аамыстаду. Аҟытауаа уи «ҳаҳ» ҳәа иарҳәон. Дынхаԥума, даамыстоума – дызустазаалакь зегьы ирызхашаз адгьыл рыман. Абна,

адәы, азы – аҟытауаа зегьы ирзеиҧшын. Хыцхьазарала ирацәамызт, аха иҟан анхацәа-хьыцшцәагьы. Урҭ зқәынхоз адгьыл ҷьынҷьла аамыстак итәын. Убри аҟнытә, иаадрыхуаз абжакы «аҧшәма» иртар акәын. Убри иачыданы, мчыбжьык ахьтә знык-ԥынтә уи иааицхраалон: изаагацәан, имҿаагацәан. Аамыстцәа атәцәагьы рыман. Атәы дыртир ауан, даархәар ауан. Иртахыз иларыгзон. Ирхацгылодаз, урҭ атәым дгьылқәа рԥынтә иҳәынҷаны иааргаз уаан. Аҿакала иаҳҳәозар, аҳраҿы афеодалтә еизыҟазаашьақәа, афеодалтә нхашьанцышьа аҿиара иаҿын, аус ауан.

Ԥныцкалагьы дәныкалагьы абас иаными аҳәалаха, VIII ашәышықәса анцәарахьы ахы анархоз аамтазы, Аҩсны ҳәынҭқаррахеит.

Аҭоурых аҿы Аҩсуа ҳәынҭқарра аҟалара зыхьз адҳәалоу, Леуан II ҳәа ишьтоуп. Уи Леуан I иашьа иԥа иакәын.

Леуан II иҳәынҭқарра Византиа аус аламкәа иҟаицеит. Шәара шәызшаз шәисасуп, сара схазуп – саҩсуа ҳәынҭқаруп, иҳәеит. Иҳәаакәа иртбааит: Мрагыларахь Лхытәи ашьҳақәа ркынза инеигеит, алада, Византиа аганахь, Аҩсара азиас аҟынза даԥшәыман. Мраташәара аганахьгьы Леуан II Тҟәаҩсынза инапы назон.

Аҩсуа ҳәынҭқарра, хышәара-цышәарыла итбааза ишыҟаз еиҧш, уааҩсыралагьы итәын, ибеиан. Ибеиан милатлагьы. Аҳәынтқарра аҩсуаа рыхьз ахын, аха аҩсуа жәлар рхатақәаҵәкьа, шамахамзар, Аҩсны, аҩсуа дгьыл аҿы акәын иахьынхоз. Егьырҭ адгьылқәа зкыз дара зтәыз, изцьынцьыз ажәларқәа ракәын: ганкахьала, аедыгьқәа, аҿаганкахьала – агырқәа, ашәанқәа, Лхытәи ашьхақәа раахыц инхоз ақыртқәа. Уарла-шәарла уаԥы ицылон аерманқәагьы, абырзенқәагьы, ауриақәагьы. Еиҳарак ақалақьқәа рҿы, ахәаахәтра хныкәагагас измаз цьоукы раҳасаб ала.

Дук мырцыкәа Леуан II иахтынра Қәтешька иеигеит.

Қәтешь Анаҟәациа ааста, цсабарала, Аҧсуа ҳәынтқарра ахтныҟалаҟьра еиҳа ианаалон. Атәыла агәта иҟан. Насгьы, ари сабацәа рыдгьыл ауп, сара истәуп, исцәызгода? Исымпыцасхалаз атәым дгьыл аҿы снеины стәап, еиҳа сышьата сыргәгәап, игәахәзар акәхап аҧсуа ҳәынтқар.

2. Аҧсуа ҳәынтқарреи аҧсуа ҳәынтқарцәа рлахьынцеи. IX ашәышықәса алагамтазы Леуан II дыцсит. Леуан II иҵкәынцәа – Феодосиеи, Дырмити, Гьаргьи инеимда-ааимдо аҳәынтқарра ианахагылаз, Лхынхыц ишьтоу ақыртуа дгьылқәа рымакны, уа аҳра зуаз арабқәа рабашьра иаҟәыцуамызт. Аҧсуа ҳәынтқарцәа зышьтаз ақыртуа дгьылқәа реидцара акәмызт, аҧсуа ҳәынтқарцәа зышьтаз наҧьнатә аахыс аҳәынтқарцәа зегьы зышьтоу – рҳәынтқарра артбаара, ашьтыхра акәын.

Аҧсуа ҳәынтқарра хазы иҟан, аха византиаа уи рхахьы ииаргомызт. Иртахыз аларыгзо иҟамзаргьы, дара ирхьыцшыз, рнапацаҟа иҟаз тәылак еицш иршьон. Аҧсуа ҳәынтқарцәагьы Византиа закә ҳәынтқарраз рзымдыруа иауҟахыз, рцыхәа аҿарҟьомызт. Изларымадаз рацәан. Абырзенқәа реицш, Аҧсуа ҳәынтқарра иаланхоз ауаацсырагьы қьырсианцәан, ақьырсиан культура иатәын. Цоуп, азныказы византиаа, аҧсуаа рхазцара иахырҟьаны, Кавказнхыц ишьақәгылаз Алан ҳәынтқарра Аҧсны иачдырчеит. Аҧсуаагьы акаҧәарақәа ирхыцны иаауаз амҩадуқәа рыхьчаразы азиасқәа реиҩхаақәа рҿы ахыргәгәартақәа дыргылеит. Урт хыжәжәаахаза иахьагьы уаҩы ибоит. Уимоу аҧсуа ҳәынтқарцәа рышьтра еиуаз аамыстцәа дуқәа азәи-азәи еичырчаны, ацәы рыцацаны ианеиҿарыжьуаз ыкан урт, аҳәынтқарра еиладырҩынтырц, еиларыжьырц, нас, иара убри ала, рнапахьы ииаргарц азы. Аха, иалымцуашәа анырба, Аҧсуа ҳәынтқарра ацырхагахара ацынхәрас, ацхыраара атарахь ииасит. Еиҳаракгьы Византиа иакәмакаруаз Ҳалифат ианабашьуаз аамтақәа рзы.

IX-X ашәышықәсақәа рзы Аҧсуа ҳәынтқарра дааараза ашьапы иқәгылт. Аҧсуа ҳәынтқарцәа ракәзар, мрагыларахь идәыҟәлеит, Лхынхыц ишьтоу ақыртуа дгьылқәа зегьы ҳамгар аауам ҳәа иқәгылт. Аха аерманқәа, урт аҧсуаа ирымтакәа дара ирымпыцархаларц ақәыркит. Ҭәҭәалагьы еиванагалт. X ашәышықәсазы аҧсуа ҳәынтқар Гьаргь II ҳәатыхла ақыртуа дгьылқәа ргьырак Аҧсны иадицеит. Гьаргь II иҧа Леуан – Леуан III еиҳагьы иеирцәгьеит. Мрагылара аганахь ала иҳәынтқарра хьаҳәа-цаҳәа амоуа иҟаицеит. Аби-цеи атоурых ианылт, еиҳаракгьы, аргылараус гәцаразкуаз ҳәынтқарцәақәак раҳасаб ала. Цицунда, Лыхны, Цсырзха уҳәа кырҧьара аныхабаақәа дыргылеит. Егьи, Мыкә игылоу аныхабаа ду, Леуан III ихьз иадырҳәалоит.

Абас ала, ҩышәшықәса инарыкәгәыгуа Кавказ зырхыцхыцуаз ҳәынтқарраны иҟан аҧсуа тауадцәа зхагылаз аҧсуа ҳәынтқарра. Аха ирзынамыгзеит.

Леуан III цеи димазамкәа ицстазаара далцит. Аҳәынтқарра дахадыргылт Дырмит захьзыз Дырмит II. Аха уи иашьеицбы Феодоси, Дырмит II таха иимто далагеит итыц имакны. Ианимуза, ууаи, ҳаидгыланы аҳәынтқарра еицныкәаагап ҳәа Дырмит II Феодоси ауаҩы диницеит. Феодосигьы, цабыргупиҳәан аҳтынраҿы дааит. Дырмит II уи даакны цәыршыла илақәа тиблаait, дтеикит. Дырмит данысцы, Феодоси-алашә аҳәынтқарра дахадмыргылар амуит, избанзар Дырмит II дцеидан. Азәгьы дихылымцит иара Феодоси ихатагьы. Иқәрахь днеиуа, илымшо даналага, аҳәынтқаррақәеы акыр зылшоны иҟаз ауаахатәрақәа ааицәажәан, Феодоси дахырҳәеит. Аҧсуа ҳәынтқарра дахадыргылт Феодоси иаҳәшьа Гәырандыхәт лыҷкәын Баграт. Баграт иан даҧсуан, аха иаб ақыртуа ҳәынтқарцәа рышьтра датәын – дқыртуан.

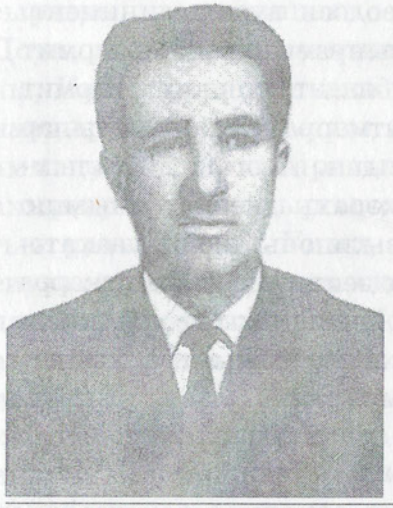
АЖӘАР

1. Лхытәи ашьхақәа – Сурамтәи ашьхақәа, Кавказаахыц мрагыларахьтәи аган, мраташәарахьтәи аган ҳәа еиҩызшо шьхеибаркыроуп.
2. Аҧсара – Ачареи Тырқәтәылеи ҳәаас ирыбжьоу зиасуп, уажәы Ҷарыхә ҳәа иашьтоуп.
3. Тҟәаҧс – Кавказаахыц Мраташәаратәи аган аҿы Амшын еиқәа иалало зиасуп. Уи злысны илеиуа ақалақьгьы Тҟәаҧс ахьзуп.

АЗҬАРАҚӘА

1. Ианбаҟаз Аҧсуа ҳәынтқарра? Дарбану уи рацхьаза иахагылаз аҳәынтқар?
2. Иазгәашәҭ Аҧсуа ҳәынтқарра аҳәаақәа.
3. Ишҧанцәеи аҧсуа ҳәынтқарцәа рышьтра? Изыхҟьазеи?

АҦСНЫ АҬОУРЫХҬҬАА©ЦӘА ДУҚӘА

Михаил ҬРАҦШЬ
(1917–1968)

Зымехак ҭбааз, аба©хатәра ҷыда змаз археологын.Аҧсны иҟоу аҭоурыхтә баҟа дуқәа, шамахамзар зегьы, ҭицааит. Уи итҧаарақәа Аҧсны аҭоурых аҧараҿы акырза зҧазкуа усумтақәоуп.

М. Ҭрацшь аҧсуа еилкаадыррақәы археологиа ашьапы иқәиргылеит, иахәҭоу аҭыц ааннакылартә иҟаицеит.

§9. АҦСНЫ АҦСУААИ АҚАРҬВЕЛҚӘЕИ РҲӘЫНҬҚАРРАҿЫ

1. Аҧсуаа раҳәшьаҧа Баграт III. Баграт III ианшьҧәа, аныҟәгарада ус амамкәа, ирхианы дызхадыргылаз аҳәынтқарра, «Аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынтқарра», ҳәа иашьтан XIII ашәышықәса агәтанынза. Краамта аҳәынтқарра иагәеисыртаз Аҧсуа ҳәынтқарра ахаангьы хтныҟалақьс иҟаз Қәтешь акәын. Ашьтахь, XII ашәышықәса алагамтазы, Қартли шәартамкәа ианыҟала, Қартка ииаргеит.

Баграт III аҳәынтқарра ибон 36 шықәса – 978 шықәса инаркны 1014-нза. Аҧхьа уи аҳәынтқарра а©ныцка иҟаз аусқәа ртыц иқәицеит: иара изы згәы намзоз, индатлоз ақыртуа ҭауадцәа ықәикшеит. Нас адәныкатәи азцаарақәа напы рылеикит. Қарт нахыс ишьтоу адгьылқәа – Ҭриалети, Ереҭи, Кахеҭи инапаҿы иааигеит.

Аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынтқарра, иаабац-иҳаҳац аҳәынтқаррақәа реицш, гәыцә ҭәгәак змоу ҳәынтқарраны, ацыхәанза зегьы аҳәынтқар инаҧәа иахаиргьежьуа, иҳәатәы иахымпо иҟамызт. Аҳәынтқарра зегьы хәта-хәтала, абиҧьыншьла ишан, урт ирхагылаз аҭауадцәа хазы ианахоз рацәан.

Аҧхьа, аҧсуа ҳәынтқарраҿы ацыхәтәантәи аамтақәа рзы ишыҟаз еицш, Аҧсны ахата хыцьараны ишан. Наҟәаҧсы инаркны Анаҟәацианза, Абасгиа налацаны, Аҧсуа ериставра иатәын, Аҧсилиеи Мисиминиеи, Аалзганза, – Ақәатәи ериставра. Егьи Аҧсилиа ацыхәа, Аалзга иларкны Лазика мраташәара-©адатәи аган надкьаланы, – Бедиатәи ериставра, – ҳәа иашьтан. Дауҭ-аргыла© ҳәа изышьтаз аҳәынтқар ихаан Аҧсуа ериставреи Ақәатәи ериставреи еидцаны ериставрак ҟарцеит. Аҧснытәи ериставрақәа ирхагылан Чачаа

иреиуаз аҭауадцәа дуқәа. Аҩыратә хыцхырҭақәа рҽы урҭ рыжәла «Шервашизе» ҳәа иаҳцылоит, аха апсшәахь еиҭоугар, уи «Шерваш-ица» аанагоит.

Аҳәынтқарраҽы апсуаа акыр зылшоз, зхыцша ғәғәаз жәларын. Дара аҳәынтқарцәагьы Чачаа ыҟамкәа ицәгьа-ибзиа уск иалацәажәомызт. Иага умҳәан, ҩышә шыҟәса аҳәынтқарра амаа зкыз, иныҟәызгахьаз ажәлар рцеицәа аполитикатә цышәа рылараазахьан. Ианшьцәа рыбға иман азоуп, зегь рапхьаза иргыланы, Баграт III тәарҭак-гыларҭак аҳасаб ала Бедиа залихыз, зеиғьаҟам аныхабаа ргыланы, уи аҳәынтқарраҽы иҟаз ақьырсиан гәеисырҭақәа ируакны изыҟаицаз.

Баграт III ицстазаара далцит 1014 шыҟәсазы. Инижьхьаз иуасиат инақәыршәаны, даағаны, ицсы зыҿҳәараз ианшьцәа рыдгьыл аҽы, Бедиа, изқәатыц ҟарцеит.

2. Аполитикеи аҧстазаареи. Апсны акатоликос Пицунда дтәан. Апсуа католикос ихьыцшын, Апсны аҩныцҟа еицш, Гыртәылеи Гуриеи иҟаз ауахәамақәагьы. Апсуа ҳәынтқарра ыҟанацы Апсны уахәама быз-шәас иҟаз абырзен бызшәа акәын. Апсуа ҳәынтқарцәа рышьтра анынцәа, апсуааи ақартвелқәеи рҳәынтқарра ашьапы анакы нахыс, адинмацзуҩцәа маҷ-маҷ ақырҭшәахь ииасит. Убри ақынтә, абри аамта иацанакуа апсуа уахәамақәа ргьырак ртызқәа ирну аҩырақәа қырҭшәала ицәажәоит.

XI-XIII ашәышықәсақәа ртәы зҳәо аҩыратә хыцхырҭақәа атәылаҽы инхоз ауаапсыра зегьы «апсуаа» ҳәа ирышьтан. Урҭ рыбжаҩык ақартвел бызшәа зҳәо ажәларқәа – ақырҭқәеи, агырқәеи, ашәанқәеи шракәызгьы. Аҳәынтқарра ашьапы зкыз, ашьапы иқәзыргылаз апсуаа ахьракәыз, апсуаа рхыцша еиҳа иахьыгәгәаз, еиҳа хара иахьцахьаз азы.

XI-XIII ашәышықәсақәа рзы апсуаа рыламкәа, ақырҭқәа рымацара, шамахамзар, еибашьра ицомызт.

Аҳәынтқар-цҳәыс Тамар аҳәааныpцәынтә иаарышьтуаз ацҳаражәҳәаҩцәа анлыдылкылоз, ма даҽа ҳәынтқарк данылҭаз, лааигуа апсуаа тәазар акәын. Урҭ ыҟамкәа аҳәынтқарратә цакы змаз цәажәараҳәа акгьы хлырт-ломызт. Тамар апсуара ҳатыр ақәылцон. Лыҷкәын Гаргь ихьзын. Уи қьырсиан хьзын. Аха дизыгәдуны Лаша ҳәа иалҳәон. «Лаша» ахьцсуажәоу, алашара, ацхара, апстазаара иахьадҳәалоу азы.

Аҳәынтқарра иахагылаз ақыртқәеи апсуааи реизы-ҟазаашьа иага ибзианы иҟазаргьы, хазы ацара рхадырштуамызт. 1121 шыҟәсазы урҭ, – ҳтәыла аҳәынтқарра иаҿаагоит! ҳәа иқәгылеит. Абцьар шьтырхит. Аха қьырала ар еиҿкааны измаз Даут-аргылаҩ урҭ никылеит, имышьтит. Аха аҳәынтқар-цҳәыс Тамар лхаан ари аус еиҭацәырыргеит. Иҟалаз уи ауп: аҳәынтқар-цҳәыс лыкәша-мыкәша итәаз ақыртқәа ааицәажәан, аурыс ҳәынтқар ица Иури дылхадыртәеит. Ҩышықәсаҟа аацуаны еицш, уи Иури дилцын, ауапс ҳәынтқар ица Даут Сослан диццеит. Аҳәынтқар-цҳәыс иҟалцаз згәамцхаз ақауадцәа дуқәа, аҳәынтқарра дацырганы, Иури дхаргаларц иалагеит. Апсуаагьы хазы иахеит. Аха ирзалмыршеит. Тамар илыдгылаз еиҳахеит.

Тамар дыпсит 1213 шыҟәсазы. Тамар лыҷкәын Гаргь-Лаша данахагыла инаркны апсуааи ақартвелқәеи рҳәынтқарра гәаҟ-цәаҟра агымхеит. Азиа агәаҟынтә аара иалагаз ақәылаҩцәа атәыла цсгаха арҭомызт.

1243 шыҟәсазы амонгол-татарцәа Кавказаахыц рымпыцархалеит. Амонгол-татарцәа, Лаша иаҳәшьеицыб Русудан лхаан, апсуааи ақартвелцәеи рҳәынтқарра аа-цьараны иршеит. Урҭ «адуменқәа» ҳәа ирышьтан. Русудан ега ҟалцазаргьы аҳәынтқарра лзеидымкылеит. Русудан лышьтахь амонгол-татарцәа атәыла ҩ-ҳәынтқаррак алырхит. Аҩбагьы ҳәаас ирыбжьан Лхытәи ашьхақәа. Абри ахтыс иахаану аерман шәкәы ишаҳәо ала, Лхы-нхыцтәи аҳәынтқарра, – Қырттәыла, – ахь-

зын, Лхы-аахыцтәи – Аҧсуа ҳәынҭқарра. Аха ақыртуа шәыҟәқәа рҿы уи «Имереттәи аҳәынҭқарра» ҳәа иануп.

Абас ала, аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынҭқарра аҧыхәтәа шьаарцәырала ихдыркәшеит, аха, ахата еиҧш, ахьзгьы аҭоурых иазынхеит.

АЖӘАР

1. **Ҭриалеҭи, Ереҭи, Кахьеҭи, Гуриа** – қыртуа дгьылқәоуп.
2. **Ақартвелқәа** – Лхынхыц инхо ақыртуа хылҧшьтрақәа рхатәыхьыз.
3. **Аериставра** – қыртуа ажәоуп, иаанагоит «ажәлар хрытара», «аҳра».
4. **Акатоликос** – бырзен ажәоуп, ауахәама хыс иамоу ауаҩы изы ирҳәо маҷура хьзуп.

АЗҬААРАҚӘА

1. Дызустада аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынҭқарраҿы аҧхьа ҳәынҭқарс иҟаз? Дызларзыҟааз уи аҧсуаа?
2. Ҭыпс иааннакылози Аҧсны аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынҭқарраҿы?
3. Изыхҟьазеи аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынҭқарра ахьбгалара? Ианбаҟалеи уи?

§10. АҦСУААИ АҚАРҬВЕЛҚӘЕИ РҲӘЫНҬҚАРРА АНХЫБГАЛА АШЬҬАХЬ

1. Аҧсны мрагыларахьтәи азыбжа Адиан ишимпыцеихалаз. Аҧсуааи ақартвелқәеи рҳәынҭқарра анхыбгала ашьҭахь Лхыаахыц ишьақәгылаз Имереттәи аҳәынҭқаррагьы зыкәгылаз ауасхыр оумак ннамцит, ихәарехеит. Аҳәынҭқарра злеибаркыз атәылақәа – Гыртәыла, Шәантәыла, Аҧсны уҳәа – хазы-хазы иахеит. Гыртәыла иахагылаз аҳ Гьаргь Адиан, имч анҭала, иеанеибиҭа, ууанза Ақәатәи аериставрa ҳәа изышьҭаз Аҧсны мрагыларахьтәи азыбжа дақәлеит. Анаҟәацианза днеит. Ачачбақәа раҳҭынрагьы Лыхныка ииарымгар амуит. XIV ашәышықәса зегьы аҧсуаа агыруа иабашьра иақәдырзит. Аха, зегьы акоуп, рыдгьылқәа рызмырхынҳәит. Избанзар агыруа имацара иакәмызт Ачачбақәа забашьуаз. Агыруа дицхраауан Лхынхыц иҟаз ақыртуа ҳәынҭқар. Уи Гьаргь Адиан дицәнымхо дауҟахыз: аҧсуааи агырқәеи анеибаҟьалакь, рымч анрылзаалакь, аҩтәылакгьы инапаҿы иааигарц, иҳәынҭқарра аҳәаақәа иртбаарц, ирыгәгәарц акәын уи иитахыз.

XV ашәышықәсазы аҧсуаа рыжәҩа еибытаны агырқәа аҧсуа дгьыл иқәырцеит, агырқәа раҳ Мамиа II дыршьит. Аха, дук мырцыкәа ақыртқәагьы агырқәагьы реынеицыршьын, Аҧсны иалалеит. Аҧсуа дгьыл шьаҿы иахысит. Ачачбақәагьы Адиан инапацаҟа реаанырымкылар ада ҧсыхәа ҟамлеит. Ус иҟан XVI ашәышықәса анцәамҭанза.

2. Агемуақәеи Аҧсны агаҿеи. Рыдгьылқәа рымакны агыруа аҧсуаа данрабашьуаз аамҭазы Кавказ амшын аҧшаҳәаҿы Италиа акалҭ аҟнытә агемуақәа зхыцит. Ақәа Аҧсны иагәеисыртамызт, аха агемуақәа ара иҟарцаз ахәаахәтыртақәа иреиҳан. Уи аамҭа иахаану

аҩыратә хыцхыртақәа рҽы Акәа «Севастополис», «Сан-Себастиан», ма «Севаст» ҳәа иануп. Акәа ахатә бираҟгьы аман. Абираҟ аба ҟацшь иалхын, агәтаны анапсыргәыца анын. Ақалақь амилат рацәа аланхон. Иара зтәыз, изцьыныцьыз ацсуаа рыдагьы ара инхон агырқәа, абырзенқәа, ауриақәа уҳәа алага-ҩага иалаз ауаа. Агемуақәа рхатақәа рацәаҩымызт, аха дара ракәын ақалақь ацскы зкыз.

Агемуақәеи Ацсны инхоз-ауаацсыреи еилахәаахәтуан, ирзеилаз рацәан. Араҟа аус руан аразынцареи ахьи. Еиҳаракгьы Византиеи Уанаҽеи итрыжьуаз.

Агемуақәа амшыннырцәынтә иааганы кавказаа ираадырхәон ааглыхратә тауарқәа: аба, ацәаҩычагақәа, ачысматәа. Аеакы еицшмызт аҵыка. Арантә урт иргон абна матәахәы – ашыц, аа, ахьа, иара убас ацха, асаранҵь, ацәа.

Агемуақәа крырҳацәан. Иаарымцыхьашәоз акы иаҩсуамызт. Иреиҩсуамызт ауаагьы. Ирзаахәоз – аархәон, ирзаамхәоз – ргьычуан тауади-аамыстеи иреиуаз ацсуаа рхатақәа рнапала. Атәцәа хәдула иртиуан амшын нырцә иганы, Амшынбжьаха иацну атәылақәа рҽы, еиҳарак ачкәынцәа-ҟатақәеи атыцҳацәа-цшзақәеи – изланы иҟаз, акыр зылцышаз аҽар. Кавказаа – ацсуаа, адыгақәа уҳәа, иахьыказаалакгьы рмилаттә хаҽра еицаркуамызт: рыламыс, раамысташәара, рхацара. Мысра урт акыр рылшо иҟалеит, шәышықәсала аҳәынтқарра амаа ркыртә ақынза. Атоурых аҽы урт «амамлиуқцәа» ҳәа рыхьз нхеит. Иара абыржәгьы «абаза» ҳәа зхы зыцхьазо, ма жәлас измоу ауаа Мысра 25 нызқь-ҩык ирхыҳәҳәоит.

Ацсуа жәлар ирбеит атәытира ишықәнахуаз. Убри ақнытә раҳәақәа ҭкәыцәаа агемуақәа ианрықәлоз рацәан. 1455 шықәсазы агемуақәеи ацсуааи ғәғәала еидыслеит. Акәа иҟаз урт рынхартақәеи рыдәқьанқәеи еилацырыххаait ацсуаа.

Акәа ақара иҟамзаргьы, усҟантәи аамтазы ахәаахәтра ус аҽы акапан змаз тыцқәан иара убас Какара – Гагра, Санта-Софиа – Алаҳазы, Пецонда – Пицунда, Каво-ди-Буқсо – Гәдоута, Никоффа – Анақәациа, Сант-Анҵьело – Егры ахықәан.

Агемуақәа Ацсны иҟарцаз ахәаахәтыртатә тыцқәа ацсуа жәлар цыршәаауан, маза-аргама ирымпыцкәыкәааны иргоз рысабицәа рыла. Уи ганкахьала. Аеаганкахьала, агемуақәа ацсуаа ахәаахәтра иаларгалон, ахәаахәтраус ажәлар рыбзазара еиғьнатәуан. Агемуақәа ирыбзоураны ажәлар рынхамҩа еиҳа еицыцит. Ацсни Европеи рыбжьара аитанеиааира еиҳа иманшәалахеит. Ацсуаа уи ирцәызхьаз, ирхаштхьаз европаа ркультурахь ихьанарцшит.

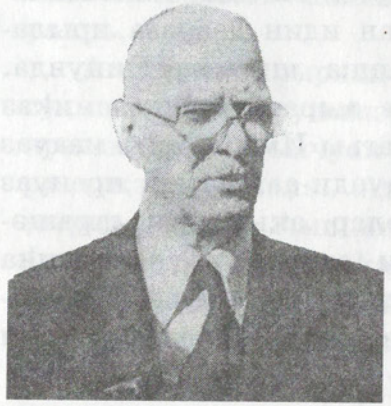
XIV-XV ашәышықәсақәа рзы Ацсны ахьынзаназаазоз, зехьынцьара, ақьырсиан идин дааraза ирылацәеит. Ажәытә еицш, ахьз-ацша шьтыцт Пицунда. Амала ацсуа уахәамақәа рҽы ҩыратә бызшәас иҟаз ақыртшәа акәын. Дара апапцәагьы Имеретынтә иаауаз уаан. Ақыртшәа рдыруан тауади-аамыстеи иреиуаз ацсуаа зәырҩгьы. Анхаҩыжәлар ақыртшәа шрыцәтәымыц, ирыцәтәымын. Убри азоуп урт рыҩныцка ақьырсианра иахьынзахәтацәкьаз аус замуаз. Жәытәнатә аахыс ацсуаа зышьцылаз рынцәахәқәа еиҳа амч рыман.

АЖӘАР

1. **Адиан** ҳәа ацсуаа зышьтаз Дадиани ҳәа Гыртәыла иахагылаз аҳцәа ракәын.
2. **Агемуақәа** –Генуантә ииаз уаан.
3. **Уанаҽа** – Венециа.
4. **Мамлиуқ** – арабажәоуп «ахақәитра змам» ақнытә иаауеит.

1. Дызхақәлоз агыруа Аҧсны? Имеикуаз уи аҧсуа?
2. Агыруа иҳәаақәа абанзааиуаз XIII ашәышықәса а©батәи азыбжа инаркны XVI ашәышықәсанза?
3. Цакыс ирымаз агемуақәа Аҧсны им©аҧыргоз аусқәа?

АҦСНЫ АҬОУРЫХҬҬАА©ЦӘА ДУҚӘА

Омар БЕИГӘАА
(1901 – 2000)

XIX ашәышықәсазы амҳаҧьырраан Ҭырқәтәыла иагаз аҧсуаа ирхылцыз ахьзырҳәагақәа дреиуан. Уи дышәкәы©©ын, дҬоурыхҬцаа©ын, деиҭнологын.

Омар Беигәаа инапы ицыцит аҧсуаа рҬоурых дырра дула иаазырԥшуа аусумҭа шьахәқәа жәпакы.

§11. АҦСНЫ АҬЫРҚӘА ИХААН

1. Аҭырқәа Аҧсны дшықәнагалаз. Агыруа аҧсуа диабашьуан иҧсадгьыл имакны. Усҟан урҭ а©ыцьагьы ирыздыруамызт, рцәагьы иаламшәацызт ирзеиԥшыз аға, аға баапс дроураны ишыҟаз. Уи аҭырқәа иакәын.

Аҭырқәцәа Азиа агәы иқәцыз жәларуп. XI-XIII ашәышықәсақәа рзы урҭ шеибашьуаз мацара Азиа мач иааит, XIV ашәышықәса алагамҭазы аҳәынҭқарра ашьапы ркит. 1453 шықәсазы аҭырқәцәа Византиа аҳҭныҟалақь Константинополь ргеит, рацәак реадмырхалакәа, рааигәа-сигәа иҟаз атәылақәа надҟьаланы, аимпериа ҭбаа дугьы ҟарцеит.

XVI ашәышықәсазы Кавказаахыҵ еимакны ҭәҳәалацәҟьа еиҿанагалеит Ҭырқәтәылеи Ҷьамтәылеи. 1555 шықәсазы урҭ еицәажәаны абри адгьыл ршеит. Лхынхыҵ Ҷьамтәыла иатәхеит, Лхаахыҵ – Ҭырқәтәыла.

1578 шықәсазы асулҭан ихаҭарнак даашьҭны Ақәа диртәеит. Убри нахыс Аҧсны аҭырқә империа иахьыҵшу тәылак аҳасаб ала иҟалеит.

Аҭырқәа Аҧсны иаара аҧсуа жәлар рынхам©агьы ианыҵшит. XVII ашәышықәсазы аҭырқәа иқәигалаз аҧш аҧыжәара ааннакылеит. Аши ахәызи раасҭа аҧш аарыхра еиҳа иахьымариаз адагьы, ҟашәак аҳасаб ала еиҳа ихәартаны иахьыҟалаз азыхәангьы. Аҭырқәа иқәигалаз акоуп иара убас аҭаҭын.

Аҭырқәа ихаан – аԥьармыкьақәа рыҿдыртбаait. Аҧсуаа абаҕәазақәа рахь икылганы аҭырқә туԥьарцәа ираадырхәон ашыҵ, аҧха, асараԥь уҳәа амшын ныԥцә кыр иапсаз атауарқәа.

Аҭырқәцәа аҧсуаа ирзааргон, зегь раԥхьаза иргыланы аԥьыка, аихамаҭәахә.

Ахәаахәҭра ус аҿы зегьы реиҳа зыҭныԥхуаз ауаа-

цсыра ракәын: аҧкәынцәа, азҕабцәа. Иаархәоз ауаа Ҭырқәтәыла иаҳнаргалакь, хәдула иртиуан. Аҧсылман идин ахь аиасра иахьымзацыз, иаразнакы аҧсылманра даҧадыргылон. Кавказаа ар руси аеыбгаҟазареи бзианы ирдыруан азы, аҭырқәцәа аибашьра ианцоз, урҭ ргон, ицыршәон. Азҕабцәа цшзақәа рыхә еиҳагьы иҳаракын – уадалыкь-ҳәсақәак раҳасаб ала амал змаз ауаа барақәа ираадырхәон.

Атәыҭира ҭыц знамҭаз агаҽаҽы инхоз аҧсуаа зәырӷы, еиҳаракгьы анхаҵәа-мчыдақәа, рҭыздыцқәа кажьны аҽаӷа қытақәа рахь ицаны анхара иалагеит. Усҟак уаӷы иҿыхастамыз аҭыцқәа рҿы.

2. Аҧсуаа агыруа Аҧсны дшықәырцаз. Аҭырқәа иимпериа Азиа агәи Европа акалҭи рцәа иҭазырзызоз ҳәынҭқарран. Иаахтыцәкьаны аҭырқәа иҿагылара аҧсуаа рзы игәаҕьуацәан. Аҭырқәа инапы ахьыназоз зегьынцьара ишыҟаицоз еицш, кавказаагьы уи аҳаза рылигон.

Кавказ абас ахлымзаах иҭагылан, аха, зегьы акоуп, кавказаа дара-дара шҧыҷеибагац иҧыҷеибагон. Аханатә аахыс ирыбжьымзааруа ирыбжьаз аганҧ ацыхәа цырцәомызт. Аҧсуаа уи аганахь ала вба рымамызт: мрагыларахьтәи рыдгьылқәа агыруа инапаҵаҟа ишыҟац иҟан. Имхтәын.

1615 шықәсазы Ачачбақәа, Гыртәылахь уаҳа ус ҳамам, ҳалцит! ҳәа иаагылт.

Гыртәыла аҳ Леуан II уаӷы гызмалк, уаӷы гьангьашк иакәын. Аҧсуаа шахабаала икырц азы рымаҳәхара иҿазикит. Ирыцеигалаз анцәа идырп, Ачачбақәа ртыцҳа дигеит. Цытрак ашьтахь уи ианшьа ицҳәыси иареи аус роун, Ачач-цҳа длылцит, длыцсахызшәа ахьз баацс лыхҵаны. Леуан II Ачачбақәа ари аус ишанымшәоз аҟара идыруан, уи аҟнытә заанацы иара ихата дара дрықәлеит ргәы реанзамкәа. Аҧсны мрагыларахьтәи азыбжа ирҳәит, еимицәеит. Даныхынҳә, игыруацҳәыс

лҳәатәы хаҵаны Ачач-цҳа лҟнытә имаз ахәыҷқәа аӷыцьагьы ишьит. Аҧсуаа уи 30 шықәса иабашьуан, аха ихәтаз дырзақәмыршәеит.

1657 шықәсазы Леуан II дыцсит. Уи игәаҕ иакны иагоз Сустар Ачачба, ар иманы Гыртәыла дақәлеит. Аҧсуаа ирыцеибашьуан рашьцәа абыхәқәеи адыгақәеи. Аҧсуаа агыруа ахамыштыхә дҭадыргылт аҳ Сустар ица Шәарах (Сорех) ихаангьы. Урҭ Егры ирны иаарымпыхьашәоз ауаа ҳәынҷаны иааргон, атәра иҭарцалон. Шәарах ихаан аҧсуаа Аҧсны аладатәи аҳәаа Аалзганза инаргеит, ашьтахь, Кәац Ачачба данырхагылаз, агыруа зынза Егры дырцаны, рыдгьылқәа зегьы дырхынҳәит. Ари ҟалеит XVII ашәышықәса анцәамҭазы. Убри аахыс Егры азиас Аҧсни Гыртәылеи еиӷызшо ҳәынҭқарратә ҳәааны иҟоуп, ажәытә ишыҟаз еицш.

Аҧсуаа агыруа дықәырцеит, аха аҭырқәа инапаҵаҟа ишыҟаз инхеит. Чачаа Аҧсны хыцьараны ишаны ирыман: Бзыци Кәыдри рыбжьара Ростом дахагылан, Кәыдри Аалзгеи ирыбжьаркыз – Цьакьашьиа, Аалзга лахыс Егрынза – Кәац. Дал, Цабал уҳәа ашьха қытақәа Маршьанаа иртәын. Хазы иҟан «Аҧсын хәычы» ҳәа изышьтаз Саз тәылагьы – Бзыци Ҳамышьи рыбжьара ишьтоу адгьыл. Аидгылара рыгын. Аидгылара заҵәык акәын хәшәыс иҟаз.

А Ж Ә А Р

1. Ҳамышь – Хоста – Амшын еиқәа иалало зиасуп.

А З Ц А А Р А Қ Ә А

1. Дышҵақәнагалеи аҭырқәа Аҧсны? Данбақәнагалеи?
2. Изеиҧшраз аҭырқәа Аҧсны имӷацигоз аполитика?
3. Дышҵақәырцеи аҧсуаа агыруа? Данбақәырцеи?

§12. АҨСЫЛМАНРА АҨСНЫ ИШААНАГАЗ

Адаццәа. Аҧсылманра адунеи аҿы иҟоу адин дуқәа ируакуп.

«Аҧсылманра» араб ажәа «ислам» – «аллаҳ иеимадара» аҟнытә иаауеит. Ашьапы акит уи VII ашәышықәсазы, Азиа ааигәа, Аравиатәи адгьылбжьаҳаҿы.

Аҧсылманра зыхьз адырҳәало ауаҩы, Муҳамед, мамзаргьы Маҳамад – усоуп уи ихьз аҧсшәа ишадныкылаз – аҧстазаара мариа ихимгеит. Иаби иареи еибабаратәы изыҟамлеит, зааза инарцәымҩа дыҟәлеит. Фышықәса дшыртагылаз иангьы дицхеит. Деибахеит. Амамзаара уи ихәычра иханарштит. Ахәаахәтцәа рмахеқәа рҿынкҩык иаҳасаб ала Маҳамад кырцьара днанагеит, атәылақәа кыр ибеит, кыр иаҳаит. Дызлииаз Меккә ақалақь ахь дгьежьуан егаҧьара дагаргьы.

Маҳамад ихаҿы иааиуа иалагеит аҧәгьеи абзиеи рышьхәа шеивцаз, аиреи аҧсреи ирыцаҧәаху амазақәа. Зны-зынла, аха аниоулоз аамтазы, ақалақь далцны, уаҩы дахьимбашаз дцаны дыҧхьалон. Адин ҿыц ашьапы акразы иҟацатәыз аусқәа дрызхәыцуан, ишәаны-изаны ишьтихуан. Дышнеишнеиуаз убарт ихәыцрақәа, игәы итеикыз аусқәа ртәы цәырганы зыгәра игоз, еиликаауаз-деилызкаауаз ауаа ирзеитеиҳәо далагеит. Игәра згоз ҟалеит, егьырацәаҩхеит. 662 шықәсазы, цхынгәы мза 26 аҽны урт Маҳамад изы рхы ишамеигзоз, ашьа шкартәоз, рыцсы нытшәаанзагьы иҳәатәы ишахымцоз ала тоуба руит. Ари ҟалеит Медина – «анцәа ицҳаражәҳәаҩ иқалақь» аҿы. Мединагьы, уи акәхеит, аҧсылман жәлар ираҳтныкалақьхеит.

Муҳамад аҧсылманцәа хыс дрыман, урт рзы уи анцәа илбааишьтыз уаҩын. Маҳамад иҳәамтақәа шырҿыцакыз иреыцакын, инеимда-ааимдо мацара ҿырҳәала

ирцон. Аҩреи аҧхьареи здыруаз ауаа, акы аҧрымцозар, акы агмырхакәа урт ашәҟәы ианырцон. Маҳамад даныҧсы ашьтахь, имч ала «зыцсы лазгаҩазгоз» ауаа уи иҳәамтақәа зегьы еизыргеит, ашәҟәы ианырцеит. Уи «Аҟәырҟан» ҳәа ахьз цеит. «Аҟәырҟан» араб ажәа «куран» – «аҧхьара» – иахылҿиааит. Аҧсылманцәа рзы уи шәкы цшьоуп, ныхачаҧоуп.

Аҟәырҟан иануп аҧсылман изы хыцашьа змам хә-цкарак:

– аҧсылман изы Аллаҳ иаамҷыдарахаз нцәа дыҟам;

– аҧсылман мышкы хынтә анамаз икыроуп;

– ҿбаара даныцоу аҧсылман дычгалароуп, шьыжьы инаркны хәылбыеханза;

– аҧсылман жәлар рыҩныцка иҟоу ауаа беиақәа ананамгақәа рзы ашәахтә ршәалароуп;

– аҧсылман идин иацагылоу ауаҩы, дарбанызаалакь, иҧсы танацы знык иадамхаргьы Меккә – Муҳамед иҧсадгьыл аҿы днеироуп.

Хаала-мчыла, аха аҧсылман идин. Ишаадыруа еицш, VIII ашәышықәса актәи азыбжазы, арабқәа Аҧсны иааит, аха аҧсылман идин мҩацызгоз цьоукы раҳасабала акәым, еибашьцәақәак, мпыцахалаҩцәақәак реицш. Аха аҧсуа хылцшьтрақәа урт ирцәымшәеит, хацарыла Анакәапиа амцан ирцылеит, цсышьацәгьагьы рыртеит.

Аҧсылманра Аҧсны иқәнагало иалагеит XV ашәышықәса инаркны, атырқәа ар иманы данаа нахыс.

Атырқәцәа ускан рыкәша-мыкәша иҟаз аҳәынтқаррақәеи аҳрақәеи акакала зегьы рнапахьы аагара иаҿын. Қыртәыла, Ермантәыла, Гыртәыла, Аҧсынтәыла уҳәа Кавказаахыц зегьы Тырқәтәыла иажәларц ақәыркит, аха изеидымгылеит.

1723 шықәсазы атырқәцәа Егры нырцә Анаклиа абаа дыргылеит. Дук мырцыкәа урт Аҟәа игылаз абаахыжәжәахақәа еимардеит, Сухум-кале ҳәа ахьз чыда зыртаз ахыхьчарта гәгәа карцеит, аргьы дыртәеит. Ар

дыртәеит иара убас Анаҟәациагьы. Аҧсуаа рыцсадгьыл рымазкуаз ауаа ирҽагылеит, жәытә қьырсиан жәларык раҳасаб ала, иаҽагылт урҭ иааргоз аҧсылманрагьы.

Аҭырқәцәа, Аҧсны аӷьырсианра ашьапы ыцжәаны, рыцсылман дин аҧашә аунашьтырц азы иҟарымцоз акы ыҟамызт. XVII ашәышықәса аҿбатәи азыбжазы аҧсуа аамыстацәа дуқәа реицашьыцреи рцәылеибацареи рхы иархәаны, Пицунда итәаз акатоликос дыҟәырцеит урҭ. Хылаҧшҿыда иқәдырхеит иара убас егьырҭ ауахәамақәагьы. 1733 шықәсазы аҭырқәцәа Елыртәи ауахәама дырҳәит, амца аҧрацаны ирыблит. Нас хәдаҟала идәықәлеит, Аҧсны ахаҟынза иҿазеит. Еимырцәеит. Бҧьар зкымыз ауаа мчылацәкьа анамазкрахь инаргон, анамаз ддыркуан, аҧьаамақәа ддырҟацон. Аха абҧьар зкыз ахацәа ари аус ианышәомызт. 1771 шықәсазы аҧсҳа Зураб Ачачба аҭырқәцәа Аҟәа абаа итицеит, хышықәсаҟа аацуаны еицш, зынза Аҟәа иалцыртә иҟаицеит.

Абас, хаала-мчыла, қытақәак рҽы, еиҳаракгьы Аҧсны агәаҽы, аҧсуаа аҧсылман идин иацамгылар амуит. Аха реиҳараҿык, адин ргәы ахдыршәеит: ақьырсианрагьы иаҟәыцны, аҧсылманрагьы иаҟәыцны ржәытә қьабзқәеи ржәытә цасқәеи ирышьашәалаз амарҭатрахь – ржәытә нцәахәқәа рахь ииасит.

АЗҬААРАҚӘА

1. Изакәызеи аҧсылманра? Иабантәаанагеи?
2. Аҧсылман идин Аҧсны ианбақәнагалеи?
3. Ишцацылеи аҧсуаа аҧсылманра?

§13. АҦСНЫ УРЫСТӘЫЛА ИШАДЫРҬАЗ

1. Қьелышьбеи. XVIII ашәышықәса анцәамҭазы Аҧсны дахагылеит Қьелышьбеи Ачачба. Қьелышьбеи агәы зыҭаз, ахшыҿ ҷыда змаз уаҿын. Иаҳра дшаахагылаз, аҩра шааникылаз еицш, иаразнакы инапаҽы иҟаз аҳәынҭқарратә мчра арыҩҩәара иҿазикит. Иара дымҿацызгоз, иахьеи-уахеи ицтәоз-ицгылоз ауаа хәышәҿык ирхыҳәҳәон, зхы инаркны зшьапаҟынза бҧьар лыцшаахла еибыҭаз ахацәа. Егьыс, Аҧсны ҷьара шәарҭак иаатагылар, абырсаатк ала ҿажәихәба нызқьҿык аибашьцәа абҧьар иацеиргылон. Амшын ихын уи иеибашьыга ҕбақәа, урҭ Батыми Анапеи рыбжьара аҳра руан. Атәыла агәы икырц, агәы ирыҩҩәарц азы Қьелышьбеи иаҳҭынра Лыхнынтә Аҟәаҟа ииаигеит.

Аҧсҳа иахьеи-уахеи игәы ицхоз, дзызхәыцуаз ицсадгьыл хьаҳәа-цаҳәа амамкәа, зхы иақәиту тәыланы аҟацара акәын – аҧсуа жәлар рзы ижәытәзаз, аха ианакәызаалакь иҽыцыз азцаара.

Аӷьырсиан идин нықәызгоз ауаа аиакәым ахь ркылгара, ауахәамақәа рыбылра уҳәа аҭырқәа иҟнытә аҧсуа жәлар ргәы цызцәахьаз, ршьа зыртәахьаз аускәа маҷмызт, аха зегьы иреицәаны иҟан атәыҭира. Атәыҭира цон, шамахамзар, аҧсуа баҕәазақәа зегьы рҽы, зегьы рацхьаза иргыланы Аҟәа. Уаапсырала абас ихәаахәҭуаз акыр зылшоны иҟаз ҭауади-аамыстеи ракәын. Абри аганахьала инапы цқьамызт иара аҧсҳа ихаҭагьы. Иҟалап, ацыхәтәаны ихы азцазар, ари аус ас ахы иоужьхар, ажәлар ақәзаарахь рхы дырхар шалшоз, ишцыхәтәықәхгахоз. Арахь хазы аурыс ааскьара даҽын. Хәдаҟала уи Кәбина аҧшаҳәаҟынза дааихьан. 1801 шықәсазы Лхынхыц иҟаз ақыртуа ҳәынтқарра Урыстәыла иадлеит. Уи инашьтарххны Урыстәыла

иадлеит иара убас Имеретиеи Гыртәылеи. Қьелышьбеигьы иҟаицара изымдыруа дҟалеит, аха иара изын зегьы рацхьа игылан ахаҟәитра – Аҧсны зхала иҟоу, зхатә усҟәа зхала иҟазцо, зхала изызбо ҳәынтқарраны ашьаҟәыргылара. Ажәытәза зны, иабацәа-рабацәа, урҭ рабацәа дуззаҟәа рхаан ишыҟаз еиҧш. Аха уи мчыла иауамызт. Маанала, политикала избатәын. Аҧсны ҩ-мцакы ирыбжьагылан: ганкахьала – Тырқәтәыла, аҿаганкахьала – Урыстәыла.

Қьелышьбеи игәы ишаанагоз ала, аурыс Кавказ иҟазаара аамҭалатәи усын. Убри азоуп, хымцада, – аурыс сҿынаидкыланы, аҭырқәа уаҳа арахь иҿы маахәуа дҟасцап ҳәа зизбазгьы.

2. Аҧсҳа дгәааит. 1803 шықәсазы аҧсҳа, саҳра Урыстәыла иадысцарц стахуп ҳәа аурыс изицхаит. Аха аурыс уаҩцас аҭак ҟаимцеит. Уи, Аҧсны дшеицхызуазгьы, ари аус дахыццакуамызт. Избанзар, Аҧсны Тырқәтәыла иахьыцшыз атәылақәа иреиуан.

Рацәак аацааныза агыруа ицыхәала аҧсҳа аурыс диҿанагалеит. Агыруа – Гьаргәал Адиан Аҧсны далаланы кырынтә ирҳәхьан. Данаҟәымцза, Гыртәыла Урыстәыла иалалаанзоуп уи, 1802 шықәсазы Қьелышьбеи ҩажәа нызқьҩык ар иманы Егры дҩырын, Анаклиа абаа игеит. Дхынҳәны данаауаз аҳ ипа Леуан-хәычгьы шасыс диманы даait. Адиан уаҳа цсыхәа анимоу, аурыс диашьапкит. Ацхыраара иитаразы. Аурыси аҧсуеи Анаклиа абаа амцан еибашьит. Аҧсуа еибашьцәа аурыс ир реицшцәкьа бҧьарла еиқәшәамызт, абаа ахьчара рылымшеит, ихьацит. Дук мырцыкәа аҧсҳа ишасхәычгьы доушьтны иаб иахь дишьтит, аурыс цхаражәҳәацәеи иареи анеицәажәа, ианеизааибага ашьтахь. Убри азы аурысгьы Қьелышьбеи Анаклиа изиргьежьит.

3. Агәыла баапс иуҧеимгало иҟоузеи. 1803 шықәса анцәамҭазы агырқәа раҳгьы иҧсы еиқәзырхаз аурыс дидгылеит. Нас, даақәгьежьаан, аҧсҳа иуахара иеазикт. Ииулакгьы иаҳәшьеицыб Тамара Қьелышьбеи иҧеицыб Сафарбеи дигартә аус ҟаицеит. Аха Гьаргәал харак дзымцеит: иҧшәмацҳәыс Нино ахәшә иҭаны дылшьит. Гыртәыла дахадыргылеит Леуан, аха аҧшрақынтә мацаразы. Дхәыцын. Аус аҿы аҳра амаа зкыз лара аҳкәажә лакәын. Зхашәа хы зымбоз Нино лгәы иҭалкыз аус азы акгьы дацәыцхашьомызт, акгьы цкьыцкьалшьомызт, лхы иатәалымшьоз акгьы ыҟамызт.

1806 шықәсазы аҧсҳа аурыс ҳәынтқар еиҭах ашәкәы изиҩит, Аҧсны Урыстәыла анапацаҟа иҟазарц стахуп ҳәа. Уи змааназ еилкаан: аҭырқәа ицхацара акәын. Аха аҳәынтқар усҟангьы иҿеимырцысит. Урыстәыла аусҟәа цәгьан, Франциа уи иабашьразы аҿазыҟацара иаҿын. Хазы Тырқәтәылеи иареи ишынеигәыдырцара еидтәалан.

Иара убри ашықәсан, цхынгәазы, асулҭан дгәаан аибашьыга ғбақәа рыла амшынуаа Аҧсны иажәицеит. Иҟалашаз заа дазхәыцны, зегьы шәаны-изаны, Қьелышьбеи зықьҩыла ар рхианы агаҿа икит. Аҧсны зыхьчоз ахацәа ирылан шәҩыла аедыгьқәагьы. Аҭырқәа мшынуаа, иҟаз анырба, урҭ рыҿрыламгалацәакәа ишазхәоз еиханы Тырқәтәылаҟа ицеит. Убри ашьтахь шықәсык иназынаҧшуа Аҧсны Тырқәтәылагьы иахьыцшымкәа, Урыстәылагьы иахьыцшымкәа, ахала иҟан. Ҳәарас иатахузеи, уи аҧсҳа ихьз-иҧша шьтнахит, Кавказ ахьынзаназаазоз, зехьынцьара деицырдыруа дҟалеит. Уимоу, аурыс, аҭырқәа иабашьра даналага, усыцхраа ҳәа ауаҩы диницеит, аха Қьелышьбеи имуит. «Аҳи аҳкәажәи ахҭныцхәыс дрыбжьыцсааит» ҳәа ирҳәо аҩыза имыхьырц азы. Убринахыс урҭ еицәыхьшәашәахеит. Урыстәыла адларазы ууанза иқәиргылалоз азцаарагьы Қьелышьбеи уаҳа ицәыримгеит. Аурыс чынуаагьы уи аҭырқәа идицәылозшәа ргәы иабон. Урҭ рхахьы ирзаагомызт аҧсуа аҩыцьагьы шитахымыз, аҧсуа дзышьтаз зынзаск ишхазыз.

Аҳкәажә Нино лакәзар, аурысҟәа рыла Қьелышьбеи дыҟәганы, ицеицыб Сафарбеи Аҧсны иахаргылара нап алалкит. Дара аурысҟәагьы Қьелышьбеи «аҳәатәхамца» дбаны иҟәгыломызт. Ланхәыцҳа лхаца злаиакәыз ала, Сафарбеи аҳра иоур, Ниногьы Аҧсны илтахыз алалыгзо дҟалон.

4. Амци аҧабырги. 1808 шықәса лаҵарамза 2 ауха, Аҟәа абааҽы чарҳәарала аҧсҳа Қьелышьбеи Ачачба дыршьит. Дҭадырхеит ҩажәижәаба шықәса аҵәашьы еицш ирлашо зтәыла иахагылаз, аҧсуа жәлар рцеи хазына, рцеи ду. Қьелышьбеи ицсы анҭаз ицеицыб Сафарбеи Гыртәыла дганы папык диирнатхьазшәа, иаҳрагьы шизынижьуаз ала ауасиаҭ нижьхьазшәа, дызшьызгьы асулҭан игәараҭаҽы ираазоз ицеиҳаб Асланбеи иакәызшәа уҳәан-сҳәан гәарарцеит дара, ишьра еиҽызкааз рхаҭақәа, зегьы рацхьаза иргыланы агыркәа раҳкәажә Нино. Аха ажәлар рыҩныцқа Сафарбеи хьыз дук имамызт, цқьа днагамызт. Иҩбахаз – деицбын, иангьы анхацәа ирылцыз цҳәысын. Аҧсуаҵас уи гәнааламызт. Ажәлар зыдгылоз, ажәлар иртахыз Асланбеи иакәын – «ашьацқьа» иалцыз Қьелышьбеи ицеиҳаб. Асланбеи ргьажәҩас иман ианшьцәа Заҵшьаа, иабхәараа асазқәа, иаб иашьеицацәа Маршьанаа, адыгақәа уҳәа Аҧсны аҩныцқамоу, анҭыцгьы амчхара ду змаз зегьы.

Амчра ааникылт ҳақла изықәнагоз Асланбеи.

Нанҳәамзазы аурысҟәеи, агырқәеи, Самырзаҟан инхоз аҧсуааи рыла ишьақәгылаз ар иманы Сафарбеи Аҧсны далалеит, аха акгьы илымшакәа дхынҳәны еиҭах Гыртәылаҟа дцеит. Сафарбеи Гыртәылантә аурыс ҳәынтқар ашәкәы изиҩит, еиҭеизиҩит «итәыла» Урыстәыла иадицарц шиҭахыз ала. Аҧыхәтәан, 1810 шықәса жәабран мза 17 азы, аҳәынтқар Алықьсандр I уи лыцха аиҭеит – ашәкәы инапы аҵеиҩит.

Аҧхын аурысҟәа шьаарцәырала Аҟәа абаа рнапаҽы иааргеит. Асланбеигьы иаб иҵьынҵь ныжьны Тырқәтәылаҟа дымцар амуит. Рыҵсадгьыл ныжьны уи амшын ицхылеит хәнызқьҩык аҧсуаагьы. Иаатит амҳаҵьырра агәашәқәа.

Абасала, 1810 шықәсазы Аҧсны аразкы Урыстәыла – шәақьцынцала Европеи Азиеи ргьырак зкыз атәыла иадырҳәалеит.

А Ж Ә А Р

1. **Анапа** – Кавказаахыц мраҭашәаратәи аган аҽы Амшын еиқәа ихықәгылоу урыс қалақьуп. Ажәытә уи зҵьынҵьыз адыгақәа ракәын.
2. **Амҳаҵьырра** – (араб ажәоуп) ахцәара.

А З Ҵ А А Р А Қ Ә А

1. XVIII ашә. анцәамҭеи XIX ашә. алагамҭеи рзы аполитика аганахьала Аҧсны ҭагылазаашьас иамаз?
2. Ихы зқәицазеи аҧсҳа Қьелышьбеи Ачачба?
3. Ишҵеиҽыркааи Аҧсны Урыстәыла адҵара?

§14. КАВКАЗТӘИ АИБАШЬРЕИ АҨСНИ

1. Аеыцгеи амзызи. Аурысқәа Кавказ еиҩазоижьтеи краацуан. XVI ашәышықәсазы зкамчы кны Урыстәыла иахагылаз аҳәынтқар-гәымбылцьбара Иван IV ихатагьы уи напы алаикхьан, аха дахьымзакәа, инарцәыммҩа дықәлеит, амала, аладатәи иҳәаақәа Терек азиас ақынза иааигеит. Ашьтахь, XVIII ашәышықәса анцәамтазшәа аурыс Кавказнхыц абжеиҳарак мчылацәкьа имцәыжәҩа ицеигәеит. Дук мырцыкәа, Қартли-Кахети ҳәа Кавказаахыц иҡаз ақыртуа ҳәынтқарра, Цьамтәылеи Тырқәтәылеи ирыцәшәаны, Урыстәыла иадлеит.

Кавказ иашьагәытту ашьхаруақәа ари аус ианышәомызт. 1785 шықәсазы ачеченқәеи ақабардақәеи аурыс Кавказ имҩацигоз аполитика иаҿагылт. Абцьар шьтырхит. Урт цызас дрыман Мансур. Азныказы Мансур Кавказ зымпыцазхаларц ииаз ар еилакәыбаса иқәицеит, аха дағьстанааи ақыртқәеи ицырхырааны, аурыс ииулакгьы, имчқәа зегьы еизакны, уи диииаит.

XIX ашәышықәса алагамтазы Қырттәылагьы Гыртәылагьы Урыстәыла ишадларыз иадлеит. Урыстәыла иаларцеит иара убас Шьаруан, Бақәа уҳәа Кавказ мрагыларахьтәи аган аҿы иҡаз аханрақәагьы.

Ацыхәтәаны, ишаадыруа еицш, 1810 шықәсазы Урыстәыла иадырцеит Ацснытәи аҳрагьы.

Абас ала, аурыс Кавказ шимпыцеихаларыз импыцеихалеит. Аха аурыс уи аҿгьы даанымгылт. Хыларкәра ззымдыруаз ашьхаруақәа ршьамхы арсны иацхьа иргыларц ақәикит. Ашьхаруақәа, – уи калашьа змам усуп, ҳхы ақәаҳцоит рҳәеит. Уи акәхеит: 1817 шықәсазы аурыс хаҳәырцәиа Кавказ дажәлеит. Ашьапы акит «Кавказтәи аибашьра» ҳәа атоурых ианылаз аурыси Кавказ иқәынхо ашьхаруақәеи реибашьра.

Аибашьра ахы аныцныртлацәкьа, Кавказ иажәырцаз ар рацхьа дгылан даait аинрал Ермолов. Ермолов аамта кьаҿк иалагзаны Кавказ зегьы иртаслымырц азы акаҿы даангыломызт: абнақәа ыкәихуан, ақытақәа ибылуан. Аха аусқәа аинрал ишиҳәацәкьоз изыкамлеит. Абцьар шьтырхит ашьхаруақәа зегьы, неиҩымсрада: аваинахқәа, адыгақәа, абыхәаа, ашьха қытақәа рҿы инхоз ацсуа хылцшьтрақәа.

2. Шамил. Аҳәеи амцеи. Ашьхаруақәа рхақәитратә цысра еиҳа аеаргәгәеит 1834 шықәса инаркны – Шамил данахагыла нахыс.

Шамил милатла дуарын, анхацәа цқьақәа ирылцыз азәы иакәын. Усқантәи аамтала, уи ацара дугьы иман. Аеи абцьари рганахьала ицназгоз дмачын. Цызак иаҳасабала, ибаҩхатәреи ихацареи еицнаргон. 1837 шықәсазы уи аурыс ир ирхыцхыцит. Ари ашьхаруа жәлар амацәаз ахы еицтадыршәуа акынза еиднакылеит, иарыгәгәеит. Аҳчыцсаа, аибгаа, цсҳәаа, далаа, цабалаа уҳәа ацсуа еибашьцәа мачымкәа ахақәитра абирак иацагылеит.

Егри Бзыци рыбжьара инхоз ауаацсыра ацсҳа иҳәатәы иахыцар ауамызт. Уи ганкахьала. Аеаганкахьала – аурыс ара цҩа змамыз ар ргыланы иман, ацшәымара ааникылахьан. Убри акнытә урт реыдмырцысит.

1844 шықәсазы аурыс ир ацахарахь рхы дырхеит. Кавказ еибашьуаз аурысқәа ҿыц иааганы ирхадыргылаз Воронцовгьы дырмыхәеит. Ашьхаруа еибашьцәа урт амацәаз итаркит, хыцхьазарала ҩажәа нызқьҩык иштреиҳамызгьы. Иамузошәа аниба, аурыс еитах ар ааишьтит, ҩышә нызқьҩык инарзынацшуа.

1857 шықәсазы абыхәқәеи асазқәа ҳәа Бзыцнырцә нахыс инхоз ацсуа хылцшьтрақәеи Гагра игылаз аурыс ирхәтақәа иҩарыжәлан, ааха гәгәа рыртеит.

Убри аамтазы Шамил иусқәа уашәшәырахо иалагеит. Ир акыр иатахеит. Аурысқәа уи данықәарцалаза,

Чеченҭыла иҽадикылеит, нас Дағыстанӄа ихы ирхеит. 1859 шықәсазы уи Гуниб ақытаҽы иеритеит.

Кавказҭаи аибашьра уаӄа аҵыхәа цымҵәеит. Аурыс ир ишырҽагылаз ирҽагылан аедыгьӄәеи шьхатәыла иаазахьаз аҵсуа хылҵшьтрақәеи. Аҵыхәтәанынза ашьа картәон аҳҷыпсаа. Зегьы рышьтахьоуп урҭ рабҧьар анышьтарцазгьы. Ари ӄалеит 1864 шықәса лаҵарамза 21 аены, Гәбаадәы.

«Адгьыл шәрыцкьа!» – ҳәа ашьхаруақәа даарыдгылеит аурыс. Жәытәнатә аахыс Кавказ ықәырцәажәааua иқәыз, збызшәеи зкультуреи иреиҷаҳаны, набыцрак рыҡәымкәа ашәышықәсақәа иргәылганы иаазгоз, ахаҵарада акы ыӄоуп ҳәа иӄамыз аҵсуааи аедыгьӄәуеи рхылҵшьтрақәа атымитыша иаахықәгылт. Иҵысит амҳаҵьырра. 1864 шықәсазы иӄалаз абри амҳаҵьырра иқәнагеит абыхәаа реибаркыра зегьы. Абри амҳаҵьырроуп итазырцәыз Саздәылагьы.

АЗҬААРАҚӘА

1. Шаӄа шықәса иҵооз Кавказҭаи аибашьра?
2. Изыхӄьазеи Кавказҭаи аибашьра?
3. Иалҵшәахазеи Кавказҭаи аибашьра?

§15. АҦСНЫТӘИ АҲРА ШЫҚӘЫРГАЗ

1. Иухәлаччо дышуоурыз, иухәлаҵәуо дуоуандаз. Аурыси кавказҭаи ашьхаруақәеи реибашьра еилгеит. Уи аганахь ала аҳәынҭқар шьҭа гәтыха дук имамызт. Аибашьраҽы итахаз ҭахеит, иаанхаз рыҵсадгьыл иқәиҵеит. Уарла-шәарла акәымзар, зехьыңҵьара қьаҵтаран, алҩаҵә зхылҵуаз аҩынӄәа маҷзан, реиҳарак ууаза игылан, иӄууа урҭ ирхыз алақәа ртәы умҳәозар. Итынхадахаз арахә еибарӄааua адәы иқәын. Акызаҵәык, инханы иӄаз, Аҧснытәи аҳра акәын. Уи ықәгатәын.

Уамашәа иубаратәы иӄан Аҧснытәи аҳра иалам-кьыскәа абранза иахьааргазгьы. Кавказ иӄаз егьырҭ аҳрақәа зегьы ықәыргахьан. Рызбахәгьы иалаҵәажәомызт, ирхадырштхьан. Зехьыңҵьара аҧшәмара ааникылахьан аурыс.

Аҧснытәи аҳра ус иааиуан, избанзар Кавказ аибашьра цон. Кавказ аибашьра даҽнаҵы аурыс аҧсҳа дигәтамсит. Аҧсны игылаз уи ирхәтақәа лакьакьа рмоурц азы. Ашьхаруақәа знык ртыц изықәҵар, нас аҧсҳа дицәызгодаз, инапаҽы дыӄан. Аҧсҳагьы аурыс имаршәа кны ижәлар еиқәирхарц, ихгьы еиқәирхарц даҽын. Бзыпи Ҳамышьи ирыбжьанхоз асазқәа рымҩа рымҩахар ҳәа дшәон.

Амала, 1862 шықәсазы, Кавказ иҵоз аибашьра аилгара аҽаназнакуаз аламҭалазы, аурыс Аҧсны азҵаара дахәаҵшыр цәгьа имбеит, аха икәша-мыкәша игылаз ачынуаа гәыцҩык, макьана уахымыццакын ҳәа иабжьырган, даӄәыцит. Аҧсҳа аҵсуаа рыҩныцӄа ахыцша ду змоу уаҩуп, акыр илшоит, акыр иҵхылнадоит, иауанаҵы ҳхы даҳархәап, – рҳәеит. Ииашангьы, аҧсҳа Ҳамытбеи Ачачба иуаҩрахь днеиааныа аурыс иганаҽы дгылан. Уеизгьы-уеизгьы ихы имҽышызаргьы, дахьихәоз рацәан. Уимоу, аурыс ир, – ашьхаруа хылҵшьтра-

қәа «алаба иҵҳамхыр ҟалом!» ҳәа ианаагылалоз, рацхьа дгыланы данцалозгьы ыҡан. Уи азы иагьиҵьыршьахьан. Аха аҳәынтқар уажәшьта уртқәа дрызхәыцуамызт. Ҟәбина инаркны Бзыцынза ииуаза ишьтаз адгьыл казақла иртәтәуп! ҳәа уи иҡаицахьаз адца анагзара напы азыркхьаз ачынуаа Егрынзагьы иназар цәгьа ирымбо иаагылт.

2. Ацә зхәацшыз абла тихит. Ҳамытбеигьы игәы каҳаны дыҡан, игәабзиарагьы кыр иуашәшәырахахьан. Аҡәа итәаз аурыс еиҳабыра рҽы днеины, – сара шьта сажәит, саҳра сыцкәын Гьаргәал истоит, – ҳәа реиҳәеит. Ацсҳа игәы дажьон. Уи илахьынца рызбахьан. Ирызбахьан Ацсны алахьынцагьы.

Ууанза, 23 шыкәса рацхьагьы, Ҳамытбеи, – саҳра шьтасцоит, ҳәа арзаҳал ҩны аҳәынтқар изишьтхьазаарын, аха усҡан уи хәартара илан, инапы ақәимцеит. Уажәы иҽыцҳаҳараза иаацәырыргеит. 1864 шыкәса рашәарамза 24 аены Ацсны итәаз аурыс ичынуаа ацсҳа иааицхьан, ухы уақәитуп ҳәа иарҳәеит.

Абас ала, 1864 шыкәсазы аурыс Ацснытәи аҳра ыкәигеит. Ацсуа жәлар ашәышыкәсакәа иргәылганы иааргоз рҳәынтқарратә шьақәгылашьа ацыхәа цицәеит. Аха аурыс уи аҽгьы даанымгылеит: Ацсны ахьз ахыхны Аҡәатәи арратә ҟәша ахьзицеит. Ацыхәтәантәи ацсҳа Ҳамытбеи Ачачба иакәзар, иҵсадгьыл аҽы дмыцхәхеит, уқәымцыр ҟалом ҳәа иааидгылеит. Шәуаазар, шәыскәац, сыдгьыл аҽы ацсыха сышәт, ихәеит. Игрымзааua ианалага, Ҳамытбеи Тыркәтәылаҡа ихы ирхеит, аха имҩа ркит. Ддырбаандаҩит. Ацхьа Ставропольҡа дыргеит, нас – Ростовҡа. Ацыхәтәаны дахганы Воронежка ддәыкәырцеит. Ҩышыкәсагьы дзымнеиит убри нахыс. Зыцсадгьыли зуаажәлари згәы ицаланы иҡаз ауаҩ бырг атәым дгьыл аҽы иҵстазаара далцит 1866 шыкәса лацарамза 16 азы. Аха ацсуа жәлар рцеи ибаҩ уаҡа инырмыжьит. Даганы Мыкә ауахәамаҽы дыржит.

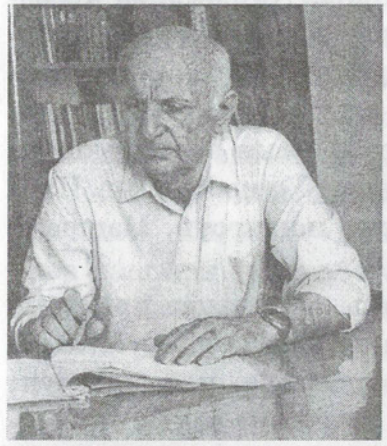
АЖӘАР

1. **Кәбина** – Урыстәыла акалт аҽы амшын иалало зиасуп.

АЗҴААРАҚӘА

1. Изыкәрымгазеи Ацснытәи аҳра Кавказ иҡаз егьырт аҳракәа зегьы рышьтахьынза?
2. Ацснытәи аҳра аныкәырга ашьтахь Ацсны иахьзырцазеи?
3. Ацыхәтәантәи ацсҳа лахьынцас иоузеи?

АҬСНЫ АҬОУРЫХҬҴААҨЦӘА ДУҚӘА

Зураб АНЧАБАЗЕ (АЧБА)
(1920 – 1984)

Ацсны ажәытәзатәи аҭоурых тызцаауаз, уи аганахь ала имацымкәа аусумта дукәа ацызцаз царауаҩын.

Ацсны аҭоурых азы арцарага шәыкәкәа зегьы шьатас ирымоуп уи иусумтакәа.

1. Аныҳәа. Есышықәса, абцарамза, ма жьтаарамза а◐агыламҭазы, амш аныбзиоу, ацх аныбзиоу, анха◐ы и◐а◐ра антеигалалакь, усҟак данеилахам аамҭазы, м◐ышак а◐ены Бзыц иқәынхо ауаацсыра Лыхнашҭаҽы еизоит; итаргалаз р◐а◐ра иақәныҳәоит, ҳазшаз иахимбаарц азы. Аныҳәахь иаауеит иара убас Гәмантә, абжьуаа рҟынтә, Самырзаҟанынтә уҳәа Егри Цсоуи рыбжьара ишьтоу ацсуа дгьылқәа рҟынтә, шамахамзар, зшьамхы инанаго зегьы.

Абзыцқәа қыта-қытала – лыхнаа, дәрыцшьаа, ачандараа, аацаа, хәацаа уҳәа ры◐шаны, заанацы, абри ашта ҭбаатыцә ду аганқәа рҽы «атызтыцқәа» ылхны амацуртақәа, асасааиртақәа уҳәа нхарак иатаху ахыбрақәа дыргылоит. Урт дырцшзоит напкымтала. Ара иҟоуп: а◐ныматәа, аҳацшьалых, ачысматәа, ацәартаматәа... Круроуп-кырҳәароуп а◐ены. Ацшәмацәа «ргәаратахь» им◐ахыцуа асасцәа рчеицьыка агьама ддырбоит. Нас шәаҳәароуп-кәашароуп, лафҳәароуп, еицлаброуп. Ҳәарас иатахузеи, зегьы рацхьа игылоуп а◐ыры◐ра: верск, ◐-верск, х-верск..., ◐ыла ацәыргылақәа рхыцара, а◐ымпыл, ацәеигәыдцара. Ус шаҟа ххы. Иара аныҳәа ахатагьы «Лыхнашта» ҳәа иашьтоуп. Машәыршәа акәзам уи шыҟалазгьы.

Лыхны ацсуа қыта дуқәа, ақыта ғәғәақәа ирейуоуп иахьа уаацсыралагьы нхара-нцыралагьы. Лыхны атоурых Аҧсны атоурых иузалымхуа иагәыласоуп; ицәгьоума, ибзиоума, ҳажәлар наҧынатә аахыс ирхыргахьоу зегьы знубаало жәытә саркьоуп.

Шәышықәсала Лыхны Аҧсынтәыла иагәеисыртан.

Атоурых ашьтақәа. Лыхны ауа◐ы дықәнагалеит ажәытәхаҳә иацанакуа аамтақәа рзы. Ацарауаа-археологцәа ирымцшаац мыруга ыҟам абра: ашьанцалых инаркны аҧьазлых ақынза. Антикатәи аепоха алагамтазы Аҧсны агаҽаҽы абырзенқәа зегьы рацхьаза иахьызхыцыз атыцқәа иреиуоуп уи.

Ақыта а◐ныцка имачым ақәра ду змоу архитектуратә бақақәа. Хыцста азиас ихықәгылоуп Абаата ҳәа изышьтоу ҳера VI-VII ашәышықәсақәа рзы ихарцаз абаажә.

Аҧсуа ҳәынтқарра анықаз абра, Лыхнашҭаҽы, Лыхных ҳәа изышьтаз ажәытә ныха атыцан ауахәама дыргылеит. Уи Аҧсны ақьырсиан идин ашьапы зырғәгәоз акы акәны ихалеит. Аа◐сшәа, ауахәама иацәыхарамкәа, аҳәынтқар ихан авадыргылеит.

Ажәабжьы ирҳәоит, Лыхнашта итагылоу ахан андыргылоз арцызбаки цҳәызбаки рыла шаацшуаз, ишыцәаа-цәаауаз абаа ашьапы иацарцеит ҳәа. Ахыбра арыгәгәаразы. Ирҳәоит, урт рқьыбжьы зны-зынла иахьагьы уа◐ы иаҳалоит ҳәа.

Лыхны акалт аҽы, амшын ахыцәан, ца◐ дук иқәгылоуп даҽа баак. Уи Аилагабыхә ҳәа иашьтоуп. Ишырҳәо ала, аҧсуаа абри абаа амцлашырбага ыкәыргылаы ирыман. Аҧсны зырҳәырц амшын нырцәынтә иаауаз уахынла абра, асқьала ыҟоу ҧышьа, изхыцырц иаалагалакь, изыкәтәаз рыгба ацакьа иладхәашала ицон.

XIII-XV ашәышықәсқәа рзы, агемуақәа рхаан, Бамборатәи абагәаза «Каво ди Буҟсо» – «апальмахыкә» ҳәа иашьтан. «Кавказтәи апальма» ҳәа изышьтаз аҧсуашыц акәын. Усҟан Аҧсны азиасқәа реи◐хаакәа рҽы ашыц рацәан. Уи капанны иртиуан асыга матәахәқәа злырхуаз цлак аҳасаб ала.

XVIII ашәышықәса анцәамтазшәа аҧсҳа Қьелышьбеи Ачачба иаҳтынра Акәака иианеит, аха, зегьы акоуп, Лыхнгьы кеимыжьит. Лыхны дынижьт ицеицбы Сафарбеи, иаацәгьарахаргьы и◐ынкыдикылон. Насгьы Сафарбеи иан д-Леи-цхан, абзыпкәа иреиуаз нха◐-тыцхан. Ҳәарас иатахузеи, аҳ иеицш, аҳ ицагьы урт бгас иман.

Акәа абааҽы Қьелышьбеи даныршь ашьтахь, Сафарбеи амчра аниоу, зыцшрак ҟамцакәа иаҳтынра ырхынҳәны Лыхныҟа еитааигеит.

Аҧсны ацыхәтәантәи аҳ Ҳамытбеигьы абраҟа акәын еиҳарак дахьынхоз, абжьуаа рҽгьы аҽаҳтынрак шимазгьы.

Абас ала, жәытәнатә аахыс Лыхнашта аҧсуа жәлар иреизартан. Лыхнашта ҽахәҳәартан, иамузаргьы – бҧьаршьтыхыртан.

АЗТАА РАҚӘА

1. Изакәытә ныҳәоузеи «Лыхнашта»?
2. «Лыхнашта» Лыхнаштаҽы изымҩацыргои?
3. Цакыс иамоузеи Лыхнашта Аҧсны атоурых аҽы?
4. Бзыцын уаҳа қытақәас иҟоузеи?

§17. АҦСУА ЖӘЛАР РЫҚӘГЫЛАРА

1. Ашкәакәеи аиқәатҿеи. Аурыси кавказтәи ажәларқәеи реибашьра ашьтахь иҟалаз амҳаҵьырра Кавказ мраташәара-ҩадатәи аган аҽы инхоз аҧсуааи аедыгьқәеи ргьырак ыҟәнагеит.

Аҧснытәи аҳра аныхдырбгала нахыс, Акәатәи арратә ҟәша зыхьзырцаз аҧсуа дгьыл аҽы аҧстазаара уаҩы деилаҳауа иҟамызт. Аурыс имагә шьтыбжь еиҳаеиҳа ибаацсхон. Зыцсадгьыл аҽы зеиқәырханы, икәыкәы-цыкәуа ахандеира иаҽыз ажәлар рыцсадгьыл иахырбаауан, лахә-лахәы ирышьклаҧшуан.

Убри аамтазы, аурыс ҳәынтқар итәылаҽы «Ахәуратә зин ацыхра» иазкны итижьыз азакәан ишаҳәоз ала, анхаҩы ахәура дтыцырц, ахақәитра иоурц азы ихҿыхцса ишәар акәын, дзыҟәтәаз, дызқәаарыхуаз адгьылгьы ҿихыр акәын – дгьылда цстазаашьа имамызт. Урыстәыла ицоз ареформа, ауаҟьан-чаҟьанқәа Аҧсынынзагьы иаазеит. «Аурыс, ҳара иаанханы иҟоугьы, ҳадгьылқәа ҳамихырц, ҳабнақәа хишьаарц игәы итоуп» ҳәа ажәларгьы ажәабжь баацс рылаҩит. Аус убри аҟынза иҧыҟны иҟан, амца акырц азы кәицзаҵәык ада атәахымызт.

1866 шықәса цхынгәымза 26 аҽены Бзыцын иацанакуаз ауаацсыра – хаҵәа зхыжәлоу ҳәа иҟаз, шамахамзар, зегьы Лыхнаштаҽы еизеит. Анхаҵәа рыдагьы ара иҟан ҭауади-аамыстеи иреиуаз ауаагьы. Ар ицны аизарахь дааит Акәатәи арратә ҟәша аиҳабы Кониар ихатагьы. Кониар ицын иара убас иахыргаз аҧсҳа Ҳамытбеи ица Гьаргәали иашьеицыб Алықьсандри. Еизаз ажәлар рыхьзала дцәажәеит ладеи-ҩадеи зехьынцьара зажәа акралнадоз, еырххыла Ешырантә иааргаз анхаҩ ду Шамы Уасман.

Аҧсны итәаз аурыс ичынуаа аурыс закәан иахыц-

шны акгьы рбомызт. Абартгьы жәларуп, аҽа дунеиқ рымоуп, аҽакала ихәыцуеит, аҽа цәаҩак рымоуп, – ҳәа аҧсуаа ирыхәаҧшуаз ракәмызт. Рҟьышә иқәырцон, «абнауаа» ҳәа ирышьтан.

Аҧсуа нхаҩы, цьара тәык, хәуҩык иакәымзар, – дынхаҩын: адгьыл иман, арахә изанын, уаҩы дидыҧшыломызт, ихы нықәигон, итаацәагьы мла иаиркуамызт, хьта иаиркуамызт. Дзыдҳәалаз тауадк, ма аамыстак дықазаргьы, зны-зынла уск-ҳәыск аҷы дааидгылалон, иара убригьы цхыраарак, ууаҳәрак аҳасаб ала акәымзар дхазын.

2. Амат зыршьуа абз азоуп. Аполковник Кониар, – «Шәхы ҷышәх, мамзар зегьы шәеидҳәаланы шәызгоит!» – ҳәа рықәмақарра даналага, ажәлар ихьымзгыршьеит. Рабџьарқәа ирыхеит. Згәы иаацаххзаз нхаҩыкгьы дхыст. Уи акәхеит, еилалт. Аполковник иуаажәлар иманы ахан ахь деихеит. Ицсы игарц азы. Аха згәы шыз ахацәа уи хара днармышьтит: дзыхьчоз аказақцәагьы иаргьы иҩаргәыдцаны иршьит. Иара убри аеныцәкьа абџьар шьтызхыз ажәлар Гәдоута рнапаҷы иаргеит. Адырҩаены Аҧсны абжеиҳарак аҧшәымара азыруа ақынза инеит. Пицунда, Цабал уҳәа ар игылаз еилақәыбаса иқәырцеит. Нас Ақәа иажәлеит. Уака акәын аиҳабыра ахьтәаз. Али-цси рыбжьара ақалақь иакәшеит. Аурыс ируаа шәан абаа италаны агәашәқәа адыркит. Аха аҧсуа шәақьымзар бџьар зкымыз ахацәа абаа рзымгеит. Ишнеи-шнеиуаз рымч кацсеит, иагахеит. Ихьамцыр амуит. Нанҳәамза 17 азы аурыс ир Лыхнашта итагылаз ахан иҩажәлан, еилацыххаа иқәырцеит, иаанхазгьы рыблит. Ажәлар ахьҳархәуеит, иҳаршәоит ҳәа. Цәыббра аҩагыламтаз ақәгылара рхәаеит. Нас ақытақәа иҩарылалан абџьар змаз рабџьарқәа рымырхит.

Аҧсуа жәлар абри аҩыза аус напы аналарк, уимоу ақәгылара анырхәаеыцәкьозгьы, аурыс иганахь ииасыз, иабџьар иацагылаз ауаа ҟалеит. Зегьы рацхьаза

иргыланы акрызкыз, акыр зылшоз, тауади-аамыстеи рыҩныцқа.

Аурыс аҧсуаа рықәгылара иазкыз аус тызцаауаз, аус иахәаҧшуаз акомиссиа алихит. Цхынчкәын аныҩагылоз аамтазы, Ақәа, зегьы ирбо, зегьы ираҳауа, ақәгылара хыс иамаз хҩык ауаа: Ҟалгьы Ханашәи, Маан Казылбақьи, Қәачал Зыкәи кнаҳаны иршьит. Шьақрыл Ноурызи, Цлиа Мсоусти, Заҧшь-ипа Учани Метех иганы абахта итаркит. 30-ҩык ахацәа Сибраҟа ихырцеит.

1866 шықәсазы Лыхнаштаҷы зшьапы зкыз аҧсуа жәлар рықәгылара атоурых ианхалт. Ганкахьала уи ажәлар еиднакылт. Аеаганкахьала – изықәгылаз адгьыл цнажааит, зықьҩыла, жәанызқьҩыла ҳабацәа, урт рабацәа рыдгьыл бзиахә ныжьны амшын ихымлар ада цсыхәа рымамкәа ахлымзаах итанаргылт.

А Ж Ә А Р

1. **«Ахәуратә зин»** – Аурыс ҳәынтқаррашы изакәанын. Уи ишаҳәоз ала, анхаҩы дызқәынхоз, дызқәаарыхуаз адгьыл дызхьыцшыз ауаҩы итәын: имац иуан, дизыхандеиуан, иара убри алагьы адгьыл дадҳәаланы диман. 1861 шықәсазы аҧыхәа цырцәеит.

А З Ц А А Р А Қ Ә А

1. Изыхкьазеи 1866 шықәсазы иҟаз аҧсуа жәлар рықәгылара?
2. Аҧсуа жәлар рықәгылара нцра дук амоуит, избан?
3. Ирнатазеи аҧсуа жәлар Лыхнаштаҷы зшьапы ркыз рықәгылара?

Шьышь-нани, шьышь-нани,
уцәа сарцыс, уанани.
Рыҩны уҟам уаби-уани,
Амшынеиқәа уамами.

Уандухалакь амшынеиқәа
ур, уҩныжәқәа, имыззахьоу...
аҟарма рыҟәных архнышьнақәа,
амца еиқәуцап ицәахьоу...

Баграт Шьынқәба

1. Ахақәитра ахьзала... XIX ашәышықәса аҧсуа жәлар рзы ишьаарцәыра шықәсқәахеит.

Аурыс, ашьхаруақәа ацасырхеит, Кавказ сара истәуп ҳәа даанымгылт. Аибашьра иацәынхаз ажәлар рыцәцара напы аиркит. Атоурых аҿы уи Амҳацьырра ҳәа ахьз нхеит.

Аҧсны, ууанза ишазгәаҳтаз еицш, амҳацьырра ахы цәырнагеит Урыстәыла ианадырцаз ашықәсан, 1810 шықәсазы. Кавказтәи аибашьра ацыхәала Бзыцнырцә зкыз аҧсуа хылцшьтрақәа, асазқәа, ишынҳәыцыз зегьы ықәцны ицеит. 1866 шықәсазы Лыхны зшьапы зкыз аҧсуа жәлар рыцәгылара адырҩашықәсан аурыс Аҧсны агәы – Дали Цабали даарыдгылт. Избан Дали Цабали залихыз аурыс? Избанзар Аҧсни Кавказнхыци еимаздоз ар рымҩаду Марыхәтәи акацәара ихыцны иаауан, Кәыдры аҩхаа илтаршәны. Ари адгьыл Маршьанаа алеишәацәгьақәа иркын. Аҧсуаа рашьцәеи дареи рыжәҩа еибыртар алшон. Ишәартан. Мызкы-ҩымз ирылагзаны уи аҧсуак ибжьы ықәмыҩуа итадырцәит. Урт шаҟаҩы ыҟаз атәы аҳәара уадаҩуп, аурыс шәыкәқәа рҿы 15 нызқьҩык арбоуп, иахьынзауала еицатәны. Ус иатахын усҟан.

1877 шықәса лацарамза 12 азы аурыси атырқәеи аибашьра иалагеит. Аҧсуаа Аҟәа итәаз аурыс ичынуаа рхымҩацгашьа рзымчҳауа ианалага, абџьар шьтыхны ирҿагылеит. Аурысгьы иитахыз уи акәын, аҧсуаа чарҳәара сзыруит ҳәа дықәгылеит. Еитацысит амҳацьырра – Амҳацьырра ду.

Ирзыцшыз нас ҳабацәа-еитамҳәақәа атәым жәҩан ацаҟа? Ҳаҭеимшхара. Амшын ианызхыцлакь, – абра шәынха ҳәа тыцқәак наддырбон. Азырчрақәа, ма ацәҳәырақәа рҿы, ачымазара ҿкқәа аапкны иахьгәараз. Ахьтеи амлеи иандыргәаклакь, ауаа анцәара иалагон. Иаҳа излаз, хәыза-фыза иҟаз ачкәынцәа-хәычқәеи азҭабцәа-цшзақәеи изыхшаз ранацәеи рабацәеи ирымкәыкәааны атуцьарцәа ираадырхәон. Нас даргьы цсакьаны атырқәа иимпериа иаларыцсон. Аурыс итәыла аҳәаақәа рзааигәарагьы инхар иуамызт урт. Ихынҳәыр ҳәа дшәаны.

Амҳацьырра зкьымсыз кәакькгьы амам Аҧсны. Аха зегьы раастә уи злагьежьыз Кәыдри Гәымстеи рыбжьара ибжьанхоз ауаацсыра роуп.

Амҳацьырра ду шаҟаҩы агаз азы агәаанагарақәа рацәоуп: 40 нызқьҩык, 50 нызқьҩык... Избанзар, аурыс иҟацәкьаз аиаша ақьаад ианицомызт. Аурыс дыҟәхҩуп, дшьажәҩуп рҳәар ауан. Еилкаау акызацәык ауп: XIX ашәышықәса иалагзаны зыпсадгьыл иқәырцаз аҧсуаа хыцхьазарала 8-нтәы рацкьыс еиҳауп, зыпсадгьыл аҿы инхаз раастә: ҩыратә хыцхыртақәак, урт 340 нызқьҩык ыҟан, – рҳәоит, аҿахыцхыртақәак – 400 нызқьҩык.

2. Аиба икәакәар ызуам. Амҳацьырра нцәара зқәым темоуп аҧсуа тоурыхтә царадырразы. Аҧсуа царауаҩ ду Гьаргь Зизариа амҳацьырра иазку аусумта ду ҳзыижьит. Шаҟа зцаара ықәнаргылои уи?

– Ҳабацәа уаа цагьақәан, атәра ианымшәеит. Зшьамхы инанагоз ықәцны ицеит, – рҳәоит цьоукы.

– Мап! Згәы былуаз рыцсадгьыл аҽы инхеит! – рҳәоит аҽаԥьоукых, ргәы рацысны.

– Ирыхьлакгьы ирычҳандаз. Ҳажәлар еиқәдырхандаз. Иршьыр, рыдгьыл гәакьа иамардарын...

Абас шаҟа гәаанагара. Еихсыгьраны иҟоума зыцсадгьыл бзиахә аҽы зызқәатыц ҟамлаз ҳабацәа хәашабгақәа рызбахә?!

Нас цашьас иҟарцазеи ҳабацәа? Изланрыжьзеи урт рабацәа рҳатгәынқәа? Изызхәыцууаз урт амшын ианхылоз? Ишцарыз ицама? Рнышәнапқәа рыманы амшын изхылазеи нас? Ааи, знышәнапқәа згәыдкыланы изгаз, ишзымаауаз здыруаз ракәын, еиҳарак зықәрахь инеихьаз, зымч зылзаахьаз ауаа. Аха нышәнап ҳәа акгьы шьтырымхит, рхахьгьы иаарымгеит еиҳа зхы згәы азтаз, ҽымт-цсымшьа, аҕбақәа ирталоз ахацәа. Тыркәтәыла ара ҳавараҽоуп иахьыҟоу. Ҳажәоан иацалаз аԥта злачқәа неилыорып. Ҳхынҳәып. Ҳаоныжәқәа ҳаитанархылап, рҳәеит урт. Амҳаԥьырра имцар ада хәшәы змоуз ҳабацәа рыцсадгьыл хазына анижьра амалахазгьы рхахьы иаргомызт. Аамталаҳәоуп урт цазар, ишцаз, мачк иадамзаргьы рыцсы ааивыргар, рымч ааталар ихынҳәырц азы. Адыроашыкәсан аурыси атырқәеи аибашьра иакәыцт. Еинышәеит. Рлақәа ҟууа рқәацәқәа ишырхыз згәалашәоз, забацәа рҳатгәынқәа ргәынқьбжьы иамыртәоз-иамыргылоз амҳаԥьырқәа-рыцхақәа зәыроы маза-аргама Аԥсныка амоа иқәлеит: шхәала, уардынла, шьапыла, досу илша зеиԥшраз еиԥш. Аха аурыс урт уаҳа арахь ишааимышьтуаз ала ашәкәы оны ишьтиххьан. Знык зыцсадгьыл иқәицаз заца арахь иааимышьтрыз, ара, зыцсадгьыл аҽы иаанхазгьы «ачарҳәаоцәа» ҳәа ахьз баацс рыхцаны, рабԥьарқәа рылигеит, амшын аԥшаҳәаҽы анхара азин рымихит. Аха, зегьы акоуп, амҳаԥьырқәа нымгылт, рыцсадгьыл ахь еихеит.

Атырқә ҕбақәа рыла аԥсуа-мҳаԥьырқәа Аԥсны агаҽаҽы ишаазхыцлакь, рқьаптақәа рахь иоуан. Уа иан-

неилакь, шәара шәызустқәада, ара ҳара ҳауп инхо ҳәа атәым милат иреиуаз ауаа ахьырцылоз рацәан. Икан, абԥьар зкыз аурысқәа амҳаԥьырқәа аазгаз аҕбақәа ирцыланы, шәахьааз шәца, шәара ара ус шәымазам ҳәа ианрыцакьоз, ашәақьцынца иаыцырхуаз, ирфо рымамкәа, иржәуа рымамкәа, ирхынҳәны еитах Тыркәтәылака ианырышьтуаз, уа иахьнеиуаз, шәара урысҕбала шәаазар, аурыс шәитәуп ҳәа арахь ианрыгәтасуаз. Абас ала, азәгьы итәзамкәа, азәгьы итахзамкәа, аоҳәынтқаррак нак-аак ишрыбжьаз, амшын инхынцәала ицон. Аха деиқәхеит, дхынҳәит, аԥсуа жәлар рхәыштаараҽы амца еиқәызцашаз ауаоы. Дырмит.

АЖӘАР

1. **Амҳаԥьыр** – араб бызшәа аҟнытә аԥсшәа иалалаз ажәоуп, иаанагоит «ахцәаоы».

АЗТЦААРАҚӘА

1. Изыхкьазеи амҳаԥьырра? Иззықәцоз аԥсуа жәлар?
2. Шаҟантә иҟалазеи амҳаԥьырра XIX ашәышықәсазы?
3. Иалцшәахазеи амҳаԥьырра?

§19. АҨСНЫ ШКОЛОНИАТӘЫЛАХАЗ

1. Адгьыл зтахыда? Аурыс чынуаа рыцсы мтәит: зыцсадгьыл аҽы зееиқәзырхаз аҧсуаа ахыц-ҩыцқәагьы лаацшыра рыртомызт, рацсуара иахырфаауан.

Аҧсны аурыс колониақәа ршьапы ркхьан аказақ имагә анықәгыла нахыс. Аха аҧсҳа дықәыргааныза уи усҟак идмырғыгкит. Ҳамытбеи рыцсы данарта, иныз-кылодаз, аус ҩнапыклацәкьа иркит. Бзыци Ҳамышьи рыбжьара антадырцәы, рҽаархеит. Нхара иааргон, зегьы рацхьаза иргыланы, абҧьар атәы бзианы издыруаз асолдат цхьатәақәа.

1867 шықәсазы иҟаз амҳаҧьырра аурысқәа рыгә-тақы анагзара армариеит. Амшын ихылаз амҳаҧьыр-цәа-рыцҳақәа рыдгьылқәа дагьызмаха ашара иалагеит. «Адгьыл зтахыда?» – ҳәа Урыстәыла иалалеит, ауаа рзымхошәа анырба. Иаарласынгьы Дали Цабали тәым милатла идыртәит. Амтҟьал азиас ахықәан Михаи-ловское ҳәа қытак ҟарцеит, Мачара ахаҽы – Ольгинское, егьи, Кьалашәыр аҧшаҳәаҽы – Алеқсандровское, милат-милатла ишаны: абырзенқәа, аболгарқәа, атырқәцәа, аерманқәа. Урт ааргеит адгьыл иаманшәалоу цьоукы раҳасаб ала.

Аҽыцнхацәа ахьхәыртә иҟамызт. Тзык 30 гектар адгьыл рызцырцәеит, ршьапы излақәгылашаз аҧарагьы рытаны. 15 шықәса рыҩныцка изакәызаалакь уалк ддыршәомызт. Рхы иадырхәон. Дгьыл ҽацак уаҩы изымц-шааува акынза инаргеит Гагреи Гагра акәша-мыкәшеи. Гьеч Рашьыт ҳәа Саэтәыла ахьынзаназаазоз, зехьын-цьара, еицырдыруаз аамыста ду, Тырқәтәылантә дхын-ҳәны данааи, итызтыц изымцшаait, урысла итәын. Иара Гьечқыт ахатагьы «Веселое» ахьзырцахьан. Иани иаби рнышәынтрақәа илагырз нарыкәыцсаны, ишьтахька дгъежьит.

Ҳашцсы азааигәара Пиленково ҳәа қытак ҟарцеит. Адлер, – ҳәа зыхьз дырхәанчаз Аредаа рырхаҽы х-қытак еицырхит: Первинка, Молдованка, Высокаиа.

1877-1878 шықәсақәа рзы иҟаз Аурыси атырқәеи реибашьра алагамтазы аҧсуаа иҟарцаз ақәгылара ашь-тахь, Аҧсын ҟьаҟьа ду ҳәа ҳабацәа зхыехәоз адгьыл агәгьы тацәит. Анхәа ақыта рендала аерманқәа ирыр-теит, зегьы рацхьаза иргыланы, азахәатрақәа, абаҳчат-рақәа. Изтахыз ирзыршеит Пицунда агьежьыра иаца-накуа адгьыл чашәарақәа, дук мырцыкәа – Гәымста интаршәны Кәыдрынзагьы. Уи акәхеит: Дапуақыт Вла-димировкахеит, Аацы акалт Баклановкахеит, Мцара Тырқәтәыла иалырцаз аерманқәа иранаршьеит.

Аҧсны колониатәыланы ақацара иацхрааит Ново-россиски, Ақәеи, Батыми реимадаразы излагаз амҩа-дугьы. Уи «амҩаду млашь» ҳәа атоурых ианхалеит. Урыстәыла агәы ақынтә ағәыцәхәы иқәтәаз анхацәеи аусуцәеи ааганы иахьыддырҟацаз азы.

2. Аҧсуа дгьыл аилыграарахь ахы археит. XIX ашәышықәса анцәарахьы ахы анкыднацоз аамтазы ауаа уажәшьта рхалагьы аара иалагеит. Гәымста ахы ркит абырзенқәа. Иҟалеит аестон қытақәа: Сальме, Сулев, Линда, Естонка.

«Крырҳароуп, қьафуроуп» – анырҳәа, анхаҩыжәлар иреиуаз реицш, Урыстәылантә аара иалагеит ааглыхра знапы алакыз ауаагьы. Урт хнахуан аҧсуа дгьыл, аҧсуа цсабара ицәахны иамаз амал. Бнала ибеиаз Гәдаа ақытан урыск даакылсын, ағәхырта иргылт. Уи амҽы матәахә-қәа ҟацаны Аҧсны аҳәаа иахганы итиуан. Ас еицш иҟаз ағәыхыртақәа дыргылт иара убас Тамшь, Аз-ыбжьа, Калдахәара. Аҧсуа бна иаанагон, аурысқәа реицш, афранцызқәагьы, англызқәагьы.

Аҧсны маденла ибеиоу тәылоуп ҳәа раҳан, амалуаа ацара змаз ауаа рыманы иаait. Ткәарчал урт ирыц-

шааит аҕба рацәа, Зышра – аразынцхырҭа, Ҭәаҕәа – аб◐ацхырҭа.

Аҟәа хәаахәтыртахеит. Аара иалагеит аҕба дуқәа. Ақалақь а◐ныцка, амшын аԥшаҳәаҽы, идыргылт асасааиртақәа: «Россия», «Франция», «Центральная», «Ориенталь». XX ашәышықәса алагамҭазы Смецкои Гәылрыцшь асанаториақәа иргылеит, апарк ҭбаа-тыцәқәа ҟаицеит. Гагра, азиас Жәа◐акәара амшын иахьналалацәкьо, Ольденбургски ҳәа принцк аԥсшьарҭа ◐ынқәа аӓиртит, уа адгьыл иқәынхоз аԥсуа нхацәа ықәцаны.

1877 шықәса раахыс аԥсуаа, амшын аҽықәахь иласкьаны анхара азин рымамызт. Уи рхы иадырхәеит мрагылара-ладахьтәи ҳгәылацәа бзиахәқәагьы. Ақыртуа царауаа, – агырқәа рыда Аԥсны аҽамилатк аабуам, Аԥсны шызтәартоуп, агырқәа ашыз рыхьзом, иашьцылахьеит, – рҳәеит. Уи акәхеит: рҽаархеит. Аԥхьацәкьа арендала аус зуаз, ма ҭауади-аамыстеи иреиуаз ауаа рмацура иҭалоз ҷьоукы раҳасаб ала. Нас ршьапы иқәгылт: инхеит, инцит, абра ииз, иаазаз реицш рхы рыцхьазо аҟынза.

Абас ала, аԥсышәамзар аҽабызшәак змаҳацыз аԥсуа дгьыл милатла еилыграза иҟалеит.

1897 шықәсазы Урыстәыла ауааԥсыра ашәкәы итар◐ит. Аԥсыҵгьы им◐ацыргеит ашәыкәта◐ра. Зыпсадгьыл аҽы иаанхаз аԥсуаа 58 нызқь◐ык мачк иахыҳәҳәон. Агырқәа 25 нызқь◐ык ҟалахьан, аерманқәа – 9 нызқь◐ык. Аурысқәагьы убырҭ иаарыд◐ылон. Амилатеилаԥса иҟалаз, ҳәарас иатахузеи, аԥсуа ибзазашьа аицакрахь ахы архон.

АЖӘАР

1. **Аколониа** – латын ажәоуп, иаанагоит «аиланхарҭа», аха араҟа ари ажәа аҽакала еилкаатәуп: аколониа зинк змам, аҽа ҳәынтқаррак анапацаҟа иҟоу тәылоуп.

АЗЦААРАҚӘА

1. Иахьзеи Аԥсны колониатәылахартә еиԥш? Изыхҟьазеи уи?
2. Ихцәаз-ихыцсааз амҳаԥыркәа рҭыԥаҽы иааганы Аԥсны индырходаз?
3. Изеиԥшрахазеи Аԥсны амилаттә зцаара?

АԤСНЫ АҬОУРЫХҬЦАА◐ЦӘА ДУҚӘА

Гьаргь ЗИЗАРИА
(1914 –1988)

Зыхьз-зыцша хара ина◐хьаз царауа◐ын. Уи лымкаала итицаауан Аԥсны XIX ашәышықәсазтәи аҭоурых. Инарцауланы итицааит аԥсуааи егьырҭ кавказтәи ашьхарууаи рзы итрагедиахаз амҳаԥырра аҭоурых.

§20. АҬАРА САСУП, АХШЫ@ АҨШӘЫМОУП

Аҧсны Урыстәыла ианадырԥа ашьҭахь, еиҳарак Кавказтәи аибашьра иахьыаны, аҧсуа жәлар амыҟәмабара ду рхыргеит, аҟазаареи аҟамзаареи рхыҷә аҟынза инеит. Иара Аҧсны ахаҭагьы ахьз ахырхит, иколониатәылартәеит. Зегьы акоуп, зыҧсадгьыл аҿы инхаз аҧсуаа Урыстәыла агәи аназарақәеи рҿынтә иааргаз аҿыцнхаҷәа ирыла@ашьо иҟамызт. Бызшәала, ҷасла, қьабзла, хәыцшьала урҭ ртәы хазын. Аурыс иҭахын аҧсуаа аурыс ҳәынтқарра ианаало, иақәшәо, амаҷ руа рыҟаҷара. Уи азы иҟаз м@ак акәын – аҭара. Ажәлар ры@ныцқа аҭара змоу ауаа ҟалар, аурысрагьы ара аус ауа иҟалоит, – ҳәа иазырыцхьазон.

Аҧсны Урыстәыла ианадырԥа ашықәсаҧҷәкьа, 1810 шықәсазы, аҧсҳа дахьтәаз ақытаҿы, Лыхны, уахәамашколк аартра напы адыркит, аха ирзалмыршеит. Нас, иаақәгьежьаан, акрызланы ирбоз аҧсуаа рхәычқәа рыгәцаракрахьы ииасит, ҳәарас иатахузеи, ҭауади-аамыстеи рыхшара.

1812 шықәсазы аҧсҳа Сафарбеи Ачачба ичкәын хәычы Дырмит Петербург дганы аҭара дҭарҷеит. Жә-шықәса рыла уи ар рчын ду ижә@ахыр иқәҷаны и@ныҟа дхынҳәит.

1831 шықәсазы Дырмит дзылгаз аҭара далгеит иашьеицыб Хәыршьытбеигьы. 1833 шықәсазы Қартка диаргеит, аурыс фицарк иаҳасаб ала. Аха, аурыс Кавказ ашьаарцәыра иахьылаиргылаз шигәамцхоз аҟара аныдирдыр, ддырбаанда@ит. Даноурыжьгьы, иқәгәыгра цәгьоуп ҳәа Аҧсны далармыжьлеит.

Аҭара бзиа змаз уа@ын аҧыхәтәантәи аҧсҳа Ҳамытбеи ихатагьы. Уи иашьцәа Дырмити, Хәыршьытбеии, Алықьсандри реицш, аҧсшәа инаваргыланы,

аурысшәеи ақыртшәеи идыруан, ихы иаирхәон. Аурыс Аҧсны им@аҧигоз аполитика иаахтны дахьаҿамгылоз, уимоу, аҧхыраара ахьиитозгьы ахьыҟаз азы аинрал ичынгьы ижә@ахыр иқәырцахьан. Амала, иқәгара аамҭа анааи, уи акгьы имыхәеит.

XIX ашәышықәса аҧхьатәи азыбжазы зыжәлар рҿахәы аҳәара зылшо азәы иакәны даагылт Салуман Ажәанба. 1824 шықәсазы, и@ыза хәычы Емын Шьақрылгьы иаргьы аурыс чынуа@ык даарызкашәан, иаашьҭдааны иганы, Петербург аҭара итеицеит. Ианалга аурыс аамыстцәа рырхәтақәа руак аҿы а@ыцьагьы амаҷура иаларцеит. Салуман аҧсшәа еицш аурысшәагьы идыруан. Ҭауади-аамыстеи иреиуаз асазқәа рацхьа дгыланы аҳәынтқар иҿы дцахьан. Ҭырцьманра рзиуан.

Салуман Ажәанба иррамаҷура дахашәаланы аамҭа ибомызт, аха иҟыба@ ахы цәырнамгар амуит.

Кавказ итыцуаз агазетқәеи ажурналқәеи рҿы дцәырцуа далагеит аҧсуа жәлар аеажәларык ирылазмыр@ашьо, рацсуара атәы зҳәо и@ымтақәа рыла. Аха Салуман Ажәанба ииҳәашаз, ииушаз акагьы дахьырмыгзеит. 1855 шықәсазы, аурыси атырқәеи реибашьра анцоз, хаҷарыла Егры ахықәан дтахеит. Зегьы акоуп, аҭарадырра аус аҿы аҭарауа@ дзыхьзаны иаҧицаз иусумтақәа атып ду ааныркылоит. Иара иакәзар, аҧсуа етнологиа ашьапы зкыз ҳәа дрыцхьазоит.

1851 шықәсазы Аҧсны ашкол аадыртит – Оқәым ақытан. Адыр@ашықәсан Аҟәагьы иаадыртит школк. Аха аурыси атырқәеи аибашьра иалаган, иадыркит.

Кавказтәи аибашьра аилгарахь ахы анархоз аламҭалазы Аҧсны дааит аурыс еинралк. Уи Петр Услар иакәын.

Аҧсуаа рбызшәала и@уа, иаҧхьо иҟамызт. Услар дшааицәкьаз аҧсшәа аҭара напы аиркит. Иаарласыngьы, 1862 шықәсазы, аҧсуа грамматика еиқәыршәаны итижьит. Хышықәсаҟа аацуаны еицш, Бартоломеи ҳәа

аурыс цараyа◎ык, Услар иусумҭа ихы иархәаны, аҧсyаа рхәыҷқәа а◎реи аҧхьареи зларцашаз ашәыкә ҽыц тижьит.

1863 шықәсазы Аҟәа ашьхаруаа ршкол ашьапы ркит. Уи ршьапы иқәнаргылт аҧсуа жәлар рцеицәа зәыр◎ы. Аҧара ам◎а иқәнаҧеит аҧсуа бызшәа ахаҭагьы. Араҟа аусура иалагеит раҧхьатәи аҧсуа рца◎цәа: Гьаргәали Алықьсеи Аимхаақәа, Гьаргәал Ачачба, Басариан Инал-ипа. XIX ашәышықәса анцәамҭазы игылт арца◎цәа дуқәа. Урҭ зегьы дрылыҳәҳәон Фама Ешба.

XIX ашәышықәса анцәамҭазы ашәкәы◎◎цәа рдунеи дадыруа даақәгылеит аҳ ипа Гьаргь Чачба. Гьаргь Чачба 15 шықәса анихыцуаз аҧара агьама икит. Аҧара ицон Қәҭешьи Қарти. Уантә Петербургка дцеит, ицара иацицеит. 1863 шықәсазы, ицара даналга, аурыс фицар ичын иҭаны Кавказка даарышьҭуеит.

Гьаргь Чачба, иаб Ҳамыҭбеи дахьахыргаз изымхозшәа, Лыхнытәи ақәгылара дахыркьаны, Аҧсны алалара азин имамкәа, Урыстәыла аназарахь ддәыкәырцеит. Цытрак ашьтахь Одессака диаргеит. 1875 шықәсазы, ииулакгьы Кавказка даарышьтыртә аус ҟаицеит. Имамызт, ихзымызт, аарла иуалафахәы ихы алаигзон. Ус дшааиуаз, «анцәа дизылбаацшит», аҳәынтқар ицеи иареи еибадырын, еизааигәахеит, еи◎ызцәахеит. Аха уи зегьы аамҭала иҟаз усзаарын. Гьаргь Чачба еитах Кавказ дыкәымцыр ада цсыхәа имамкәа даақәгылт. XX ашәышықәса алагамҭазоуп уи ицсадгьыл ахь ахынҳәра азин аниртаз – 60 шықәса данырҭагылаз аамҭазы. Убри нахыс Аҟәа дынхон, Аҟәа дыкан. Иашоуп, Гьаргь Чачба аҧсышәала ды◎уамызт, аха и◎ымҭақәа ргьырак рда иҭанықәоз аҧсуа шьан.

Убри аамҭазы дгылт да◎еа цсуа дукгьы. Уи Алықьсандр Чачба иакәын. Алықьсандр Чачба аба◎хатәра змаз сахьаҭых◎ын. Изанаат ала, Москва аҧара даналга, инеицынкылаҧы кыр шықәса Петербург аус иуан.

Ашьтахь аҳәааанхыцка дцеит. Парижи, Лондони, Мадриди иҟаз атеатр дуқәа рҿы аспектаклькәа сахьала еиқәиршәон. Убри иаҷыданы Алықьсандр Чачба ҟазаратцаа◎ын, аҟазара аҭоурых зы◎уаз цараyа◎ын.

XIX ашәышықәса аҧсуа жәлар рыбжа рымызхыз, изыр◎аз шәышықәсоуп. Аха XIX ашәышықәсоуп дҳазтаз Дырмит ду. 1892 шықәсазы уи иҭижьыз «Анбан» ала аҧсуа иажәа абираҟ еицш ишьтихит. Иҟалеит ашәыкәтыжьра, ашәкәы◎◎рацәкьа. Дырмит Гәлиа аҧсуа сахьаркыратә литература ашьапы икит – ашьапы акит аҧсуа литературатә бызшәа.

АЖӘАР

1. **Аҭырҧьман** – аитага◎.

АЗҦААРАҚӘА

1. Ашьапы шҧаки Аҧсны аҧара ус?
2. Аҧсны ашколқәа раартра ианбалагеи, иабалагеи?
3. Иаанагозеи «Аҧара сасуп, ахшы◎ аҧшәымоуп»?
4. Шәацхьа Гьаргь Чачба иажәеинраала «Уарада».
5. Ишәгәалашәыршәа Дырмит Гәлиа иажәеинраала: «Аҳы, сышәкәы, уеицамхан...»

§21. АТӘЫМ ЖӘҨАН АҬАКА

1. Аҧсуа дахьыҟазаалакгьы даҧсуоуп. Амҳаҧырра – мҳаҧырран, аха Кавказ мраҭашәарахьтәи аган жәытәнатә аахыс атәҧәа ахьаархәоз ҧьармыкьан, еиҳарак Аҧсни Адыгатәылеи. Есышыҟәса зыҟьҩыла абрантә, Амшын еиҟәа Кавказтәи аҧшаҳәаҟынтә, халамчыла ауаа ганы, амшын нырцә иртиуан. Зегь раҧхьаза иргыланы аҿар.

XIV ашәышыҟәса анҧәамҭа инаркны XVI ашәышыҟәса алагамҭанза, амчра рнапаҿы иааганы Мысра зегьы зырхыҧ-хыҧуаз аҧсуааи адыгаҟәеи ракәын. Уимоу, 1769 шыҟәсазы, Мысра зхы иаҟәиҭу ҳәынтқарроуп ҳәа рылазҳәаз – Алибеи Абаза – даҧсуан. Мысра, Тырқәтәыла уҳәа аҧсуаа ахьынхоз атәылаҟәа рҿы ираҧәаҩуп зыхьз аҭоурых ианхалаз ахаҧәа, аҳәынтқарраҿы амаҧура дуқәа ныкәызгахьаз, атәыла аиҳабыра рхагылара инаркны, ар ахы рызҭо аибашьҧәа ҭәҭәаҟәа ркынза.

XIX ашәышыҟәсазы Тырқәтәыла ахьынзаназаазоз, иара анҭыҧгьы, еиҧырдыруаз уаҩын Махмеҭ Хәысревҧашьа. Аҧхьа уи, асултан инаишьтыз азәы иаҳасабала, Мысра дахылаҧшуан, нас аҭырқәа имшынуаа хыс дрыртеит. Дук мырцыкәа ар рминистр иҭыҧ аҿы ддыртәеит. Аҧыхәтәан Тырқәтәыла аиҳабыра дырхадыргылт. Абас акрызлаз, ахьз змаз уаҩын Ҳаираддин аҭ-Тунисаи. 1835 шыҟәсазы Ҳаираддин Ҩампыл аҧьармыкьаҿы аҭырқәҧәа даархәеит. Усҟан уи ҧшьышыҟәса ихыҧуан. Агәеилгара бзиаза шимаз ангәеиҭа, дзаазоз аҧара дазикит. Аҧхьа Ҩампыл, нас Тунис, Париж. Изҳаит. Тырқәтәыла аиҳабыра напхгара риҭо акынза. Убри иаҷыданы, уи инапы иҧыҧит аҳәынтқарра аныкәгаразы акыр иаҧсоу аусумтақәа – аполитикеи, анхамҩеи, акультуреи ирызку ашәыкәкәа. Ишырҳәо ала, Ҳаираддин хылҧшьтрала Ламиҧцәа дреиуан.

Жәлала д-Кәазбан Маҳмед Сабаҳаддин – зҧәажәарала ауаа зыршанхоз, XIX ашәышыҟәса анҧәамҭа иаҧанакуа аҭырқә царауаҩ ду. Иара убри аамҭа даҧанакуеит аинрал Шәлиман-ҧашьа. Царала дпрофессорын, асахьаркыратә литература аганахьала. Иаамҭала Тырқәтәыла ар рышколгьы деиҳабын. Шәлиман-ҧашьа д-Чачбан.

Аҟыбаҩ ссир змаз уаан акомпозитор Мухлис Сабахаттини апионинарҳәаҩ Невесер Кукдети. Аҩыҧьагьы Ебжьноуаа иреиуан. Тырқәтәыла урҭ рыхьз-рыҧша иахьагьы икадыршәуам.

Амҳаҧырқәа ирхылҧыз аҧеиҧәа-хазынақәа дреиуоуп Бытә Мыстафа. Занаатла уи дырҧаҩын. Алатын нбанқәа рыла Мыстафа Тырқәтәыла инхо аҧсуаа аҧсышәала аҩреи аҧхьареи дирҧарҧ азы анбан шәкәы тижьит. Шьтрала Мыстафа Цабал итыҧыз амҳаҧырқәа дреиуан. Кавказ иқәырцаз амҳаҧырқәа рҭоурых иҩуан Азизбеи Мқьер-ипа. Ҩампыл ақытанхамҩатә университет аҿы аус иуан, дпрофессорын. Урҭ рабиҧара даҧанакуеит аамҭала Фетқьери Ажәанба – ажурналист, аҭоурыҳтцааҩ, абаҩ чыда змаз аспортсмен.

Аҳәааныркәа иҟоу ҳашьҧәа зхыҵехәо ҷеиҧәоуп Ҷьамал Ҳараниеи Феҳми Агрбеи. Урҭ ажәар рнапы алакуп, итрыжьхьоугьы маҷым.

Амҳаҧырқәа рҧеиҧәа рахьтә иҟоуп зыбаҩ ала адунеи зыршанхахьоу аспортсменҧәа: аишьҧәа Адили Ирфани Ажәанбақәа, Ҳаидар Ҷәеиба, Иашар Дагәуа...

2. Азы ахьышьтрахь игьежьуеит. Тырқәтәыла аҭоурых зегьы еибашьрыла итәуп. Аҭырқәа Кавказ ашьхаруақәа, еиҳарак аҧсуааи, абазақәеи, адыгаҟәеи рычкәынҧәа рыла хазы архәҭаҟәа еиҿикаауан, ахаҧара шрылаз, ишуааҧьбаракәаз, аибашьра ус ишазкаазаз дазхәыцны. Аҭрышбақәа хҩык аишьҧәа еинралҧәахеит. Аинрал ичын змаз аҧсуаа раҧәаҩхеит XX ашәышыҟәсазы аҭырқә ир рҿы.

1920 шықәсазы Кавказ мраҭашәаратәи аган иқәцыз амҳаԥьырцәа рыҧкәынцәа аизара м@аԥыргеит. Аизараҽы ирызбеит Ҭырқәтәыла а@ныцқа Ачарқьазқәа рреспублика еиҽыркаарц. «Ачарқьазқәа рреспублика» ахьзырцеит уи, избанзар, аԥсуаагьы, ачарқьазқәагьы, аҟабардақәагьы, аедыгьқәагьы – зегьы «ачарқьазқәа» ҳәа ауп ишрышьҭоу мшыннырцә. Абԥьаргьы ашьҭыхра рыцәшәеит, аха акгьы алымԥит. Аҭырқәа еиҳабыра ақәгылара иалахәыз лахә-лахәы ирышьклаԥшуа, ирышьҭашәарыцо ианалага, еимпит. Цыт@ык абна илалт. Ибрагьуан. Аеаԥьоукы ықәцны Бырзентәылақа ицеит.

Аҭырқәа кавказаа дрыцәшәон. Убри аҟынтә уи, иахьынзауаз ала, иԥсаҟьеит. Аха, зегьы акоуп, урҭ ирулакгьы рхы еидкыланы инхеит. Рбызшәеи, рцасқәеи, рқьабзқәеи руа@ышьеи еиқәдырхарц азы, еидгыларц азы.

Аҭырқәа илшоз зегьы ҟаиԥон амҳаԥьырқәа ирхылԥыз кавказаа аҭырқәарахь иеигарц азы, аха илымшеит. Бызшәала ирылазыҭыз ҟалеит, аха, зегьы акоуп, «ҳкавказтәқәоуп» зҳәо ауаа хмиллионк рҟынза иназоит иахьа аҳәааныркә иҟоу атәылақәа рҽы. Зегь раасҭа амҳаԥьырқәа ахьырацәа@у Ҭырқәтәылоуп, нас Шьамтәыла, Иран, Израиль, Бырзентәыла, Сербиа, Германиа, Америка...

Ҭырқәтәыла инхо аԥсуаа зегьы, абра Аԥсны ианынхоз ишынхоз еиԥш, аҳҷыпсаа, абзыцқәа, далаа, цабалаа, абжьуаа, гәымаа, хылԥысаа, аҟәаа, абжьаҟәаа ҳәа реыршоит; абазақәа – ашәуаа, ашьхаруаа ҳәа. Аԥсуаагьы абазақәагьы еиҳарак ишырдыруа «абаза» ҳәа ауп.

Аҳҷыпсааи, абзыцқәеи, асазқәеи ара рыпсадгьыл аҽы ианыҟазгьы еигәылаԥәан, уа Ҭырқәтәыла ианнеигьы еигәылаԥәахеит. Урҭ реиҳара@ык нхеит Измири Адаԥазари. Рқьытақәа рыхьызқәагьы аԥсышәала ицәажәоит: Аԥсара, Цхьынара, Кәарацәгьа, Цәыць, Гәынза, Шарытхәа, Кәаз-Ҳаԥьым, Кәыцьза, Бычқа. Абзыԥ қытақәа зегьы иреиҳауп Кадыр-иқыта. Ара инхоит: Мыкәаа, Кәазаа, Бганаа, Аинаԥҳақәа, Жьиаа, Гәымаа, Зыхәаа, Кәабахиаа, Отраа, Ҳагәышьаа. Дали Цабали иртыцыз @ажәиԥшьба қыта рымоуп. Урҭ зегьы Бурс, Билечиқ, Есқишеир ҳәа иҟоу ақалақьқәа рыкәша-мыкәшоуп иахьыҟоу.

1864 шықәсазынза Мзымта аԥшаҳәа ықәыртәааны инхоз сазхылԥшьтрақәан Цәыцьаа. Иахьа урҭ Есқишеир ақалақь азааигәара х-қытак ркуп. Гәымаа Диузцьа ақалақь дук иацәыхарам. Рқытақәа зегьы гәеисыртас ирымоу ақытагьы Гәыма ахьзуп. Абжьуаагьы Адаԥазари Диузцьии рыкәша-мыкәшоуп иахьынхо. Уоуп иахьынхо Аҟәеи Гәылрыцшьи ирықәцыз амҳаԥьырқәа рхылԥ-цылԥгьы.

Ҭырқәтәыла инхо аԥсуаа аԥәашьеиԥш ирхагылаз уа@ын Омар Беигәаа. Омар ду, Ахьы-Омар ҳәа ишьҭан уи. Ииашангьы, Омар Беигәаа иҟаиԥахьоу шьардазоуп. Уи дпоетын, дҭоурыхҭԥаа@ын, детнологын, дфольклористын. Уи акымкәа-@бамкәа ашәыҟәқәа ҭижьхьан. Омар ду амшын нырцә дызҽыз, Дырмит Гәлиа ианиааз аарцә дызҽыз ауп – аԥсуа жәлар аеажәларык ирылазмыр@ашьо раԥсуара аиқәырхара, ашьҭыхра, аихаҳара.

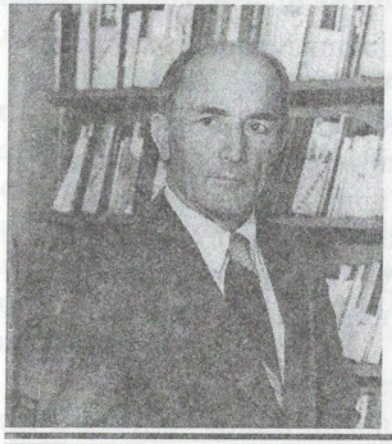
АЖӘАР

1. **Мысра** – Египет.
2. **Шьамтәыла** – Сириа.
3. **Ҭампыл** – аҭырқәа қалақьуп.
3. **Тунис** – Африка ахаҽы иҟоу ҳәынтқарроуп, ахҭныҟалақьгьы Тунис ахьзуп.

АЗЦАА РАҚӘА

1. Иарбан тәылоу амҳаҵьырцәа рхылцшьтрақәа иахьа зегьы реиҳа иахьынхо?
2. Аҵсуа қытақәас иҟоузеи иахьа Тырқәтәылан?
3. Дызустадаз, инапы злакыз Омар Беигәаа?

АҴСНЫ АҬОУРЫХҬЦАА◐ЦӘА ДУҚӘА

Шьалуа ИНАЛ-ИҨА
(1914 – 1996)

Ҽтнолог дуун, аҵсуаа ретнокультуратә ҭоурых иазку иусумҭа дуқәа рыла ҳажәлар рмилаҭтә ҷыдарақәа адунеи иадырртә иҟаицеит.

§22. АБЖЬУАА РЕИЗАРА

Мыкә. Абжьуаа – Гәыдеи Самырзаҟани ирыбжьанхо ауаацсыра – жәытә-натә аахыс еилацәажәартас, усҳәартас ирымаз Мыкә акәын.

Мыкә қыҭа дуун: дгьыллагьы, уаацсыралагьы. Мрагылара аганахь ала уи аҳәаақәа Ҷлоуи Ҭхьыneи ркалтқәа рҟынза иназоит: алада Ҷьали Мыркәылеи шьҭоуп, Мраҭашәарахь – Арадуи Лашькьындари; а◐адахьҟа иавоу адгьылқәа Кәачара иатәуп.

Ақыҭа аҕьырак ҟьаҟьароуп, рхоуп, чашәроуп. Инкауршәыз ҟалоит: ацш, аҟәыд, ачаи, аҭаҭын, ажь... Уи ахы инаркны ацыхәанза, ишырҳәо еицш, ҵсыс иахоу, аҿы зырцәажәо, геи-шьхеи еимаздо Мыкә азиасоуп – ақыҭа ахьзыла.

Мыкә ахьз иадҳәалоу ажәабжьқәа зҳәало ыҟоуп иахьагьы. Ҷьоукы, – Мақәа ҳәа геи-шьхеи ззеицшыз, «афы, уабаҟоу» ҳәа ирдыдуа-ирмацәысуа игәараз аҵсуа хацак, нхыцынтәи дшаауаз, иҵсы ааиҭеикырц азы абра, Мыкә азиас ацшаҳәаҿы, дылеыжәцны, иуапа наицаршә дахьынатәаз, мышцәгьа баацсык аакалан, даашьҭцаа азхыцра дагеит, – рҳәоит. Аеацьоукы, – ажәытәза зны Мыкә Данаҟеи ҳәа абри ақыҭан дынхон, акры здыруаз, акырзылшоз, зхыцшагьы хара ина◐хьаз, ◐ыжәларык еиҿаҳар еинзраалоз уа◐ын, иқәрагьы ифеит, идунеи аницсахгьы ихьз абри адгьыл ианхалт, – рҳәоит.

Аха Мыкә ақыҭа абжьуаа иреизартаны, ирҿахәҳәартаны изыҟалаз ахашәара-цышәареи, абарақьатреи, ахьзи рзы мацаразы акәым.

Ажәабатәи ашәышықәсазы, аҵсуа ҳәынтқар Леуан III ихаан, абри ақыҭа агәаҿы, Мыкәи Дәаби ахьеилало, ацаха иацәа еицш ирыбжьаршәу ахәаҿы, абжьуаа ржәытә ныҳәарта ду аҿы здаҟам ақьырсиан ныхабаа ду дыргылеит. Гәымбылцьбарақ иакәын

аҳәынҭқар. Ирҳәоит, ари аныхабаа ҟазцаз, ахыбра ргыланы данаалга, аҳәынҭқар уи ицагылаз акьыба ицихит ҳәа, ақаза дугьы игәы џжәан, дыцаны иеиԥшьит ҳәа.

Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы Мықәтәи аныхабаа ақьырсиан жәлар рдунеи аҿы еицырдыруа иҟан. Уимоу, ацарауаа ишазгәарҭахьоу ала, аурысҟәа ржәытә ҳәынҭқарра аҳҭныҟалақь Киев агәаҿы игылоу аныхабаа Мықәтәи аныхабаа иаҿырԥшны идыргылеит. Аҭырқәа ихаан, XVI-XVIII ашәышықәсақәа рзы, Мықәтәи аныхабаа кырынтә идырҳәит, ирҟәақәеит. Аԥсны Урыстәыла иадырцааныза (1810 ш.) уи ҭынхадаханы, абна ахыцәаны иҟан. XIX ашәышықәса нахыс аԥсуаа ржәытә ныхабаа шьақәдыргылт, аханатә аахыс иаанагоз ахыԥша аздыргьежьит.

Абри аныхабаа а◌ныцҟа джуп ацыхәтәантәи аԥсҳа Ҳамыҭбеи Ачачба. Аброуп анышә дахьамадоу уи иԥа, апоет Гьаргь Чачбагьы.

Аԥсуа ҳәынҭқарцәа ртәарҭа-ргыларҭаҿы, Аԥсны ҳрак еицш ианыҟала ашьтахьгьы аԥсуа қьырсианцәа ргәеисыртақәа ируакыз аҭыпаҿ акәымзар, иабеизоз нас абжьуаа?

Абжьуаа реизара иацы. Абжьуаа реизара ашьапы шакыз, ашьапы анакыз атәы аҳәара уада◌уп. Аха еилкааун акы: XIX ашәышықәсазы уи Кәыдри Аалзгеи рыбжьара инхоз аԥсуаа рзеицш бзазараҿы иҟалоз ахтысқәа зегьы иреиҳан. Иаракәын ажәлар рус аҭыц иқәызцоз, иаракәын абри адгьыл ҭбаа-ҭыцә иқәынхоз ажәлар рзы ихацырктәыз аусҟәагьы хаԥзыркуаз. Абжьуаа реизараҿы ирзбоз збан, лацәажәашьа амамызт.

Абжьуаа реизара ҟалон ◌ышықәса, хышықәса, ма хәышықәса рахьынтә зныкгь. Ажәлар злацәажәараны, ирызбараны иҟаз аус зеицшраз еицш. Аизара ақалара мчыбжьык ақара шыбжьаз абжьуаа хыс ирымаз, ирхагылаз аиҳабацәа ажәлар аҳәҳәацәа рыларцон, аизара шыҟалоз рарҳәон.

Аизараҿы иқәгылоз, дарбанызаалакь, ажәлар шәхаԥкы ҳәа акәын иажәа ахы шикуаз, заанаԥы илабашьа иацхьа инарсны, ихҭырԥа мыртлазакәа, ишырқьақьаз уи инахарцаны. Нас, днаҭгыла-аатгыло, дмыццакзакәа, изызыр◌уа иацхьа игылаз ауаа иихәо раҳартә, еилыркаартә иажәа наигзон. Уи иихәоз ажәа агәра ргарц азы абзазараҿы иҟалахьаз-ианылахьаз аусҟәа дрылацәажәон, излацәажәоз аус иаҿирԥшуан, ажәаԥкақәа рыла ирцабыргуан, агәра ргартә иҟаицон. Иажәа хиркәшон, – «Ажәлар абзиара шәзыҟалааит!» – ала. Иара убри алагьы иаабоит ажәлар рымч шдууз, ишыҷәгәаз, ишырҳәо еицш, еицықәыцсычҳар, амшын штадырбоз.

Ацәажәацәа, ладеи-◌адеи еицырдыруаз, зыхьз-зыцша хара ина◌хьаз уаан. Аха ацәажәа◌ «дцәажәоит» мацаразы ддырцәажәомызт. Уи, зегьы рацхьаза иргыланы нхара-нцырала ибаҧаза иҟаз, зажәеи зуси еибагаз, ацәгьеи абзиеи ртәы здыруаз, унеишь-ууаишь ҳәа зарҳәоз уа◌ызар акәын. Акрацанакуан уи итәашьа-игылашьа, ихныҟәгашьа. Аизарауа◌ы қәралагьы зуа◌рахь инеихьаз уа◌ын. Иналаршә-ааларшәны акәзаргьы, иҟан «Аҿацыц иҿоуп» ҳәа зуа◌ыбжара инҭагылаз, уимоу, инеицбызгьы ажәа анирҭоз.

Аизарахь иааиуаз ауаа еиқәкаца, аԥсуа матәала рееиларҳәон. Ахҭырԥа змаз ахҭырԥа ихеицон, ахылцарч змаз – ахылпарч. Азәы ихы хтны дубомызт: ахылԥа ахацара иасимволын. Гәыргьарак, лахьеицыхра дук иатәымзар, аизарахь аҳәса ааиуамызт, аизара зусыз ахацәа ракәын. Ачкәынцәагьы аусзбара иаларгаломызт. Урҭ ҿымҭ-цсымшьа игыланы реиҳабацәа ирзызыр◌уан, ианаҭахызгьы иеышькылк◌цәан.

Аизараҿы аимак-аиҿак ҟалар ауан, аха ихьибажәомызт, ҳаҭырла еицәажәон, еизызыр◌уан. Азәы жәак

бжьеигаларц итаххар, – «Уажәа хьыла ицысҟоит» – ҳәа иеиҳәон уи ацәажәаҩ, ииҳәарц иитахыз ажәа иҳәааныза.

Абжьуаа реизара иахьа. Ҳазтагылоу аамтазы Абжьуаа реизара аныҳәа ҟазшьа амоуп. Уи мҩацыргоит есышықәса, еаҩратагалан, цсшьарамшык инақәыршәаны. Цҩа змам ауаа еизоит уи аҽены. Ауаа еизоит ауахәама аштаҷеы. Баагәарала икәыршоу ари аштә ҭбаатыцә итагылоуп ҟазарыла икацоу, фатәы-жәтәы згым ацацхақәа: ҷлоуаа ртәы, ҭхьынаа ртәы, кәтолаа ртәы, цьгьардаа ртәы, гәыцаа ртәы, цақәашьаа ртәы... Настхашәа, аштә анҭыц, Дәаб ахықәаҷ «Ацсуа нхаҩ итызҭыц» – амацурҭеи асасааирҭеи гылоуп, абзазараҷеы зда цсыхәа ыҟам егьырҭ ахыбрақәагьы надкыланы.

Лбаа, Мықәи Дәаби рхы ахьааимаркцәкьо иҟоу адәы, хәмарырҭоуп. Шәаҳәароума, кәашароума, мпылсроума, ҽырыҩроума – зегьы, хыхьынтә, унапсыргәыца ианушәа иубоит. Ажәҩан аныцқьоу арантә амшын агәгьы ухыцшылоит. Армарахь ауахәама гылоуп. Ауахәама унахыцшыр, – снапы нароуны срагәак ашьха аика иаақәысхып, – уҳәап.

Абжьуаа реизарахь иаауеит ҳажәлар снарылацшындаз ҳәа згәы иаанаго – Егры инаркны Цсоунза инхо зегьы. Арахь иаауеит, аныҳәа иаланыҳәоит нхыц инхо ҳашьцәа иреиуоу ауаа, еиҳаракгьы ҳацсадгьыл аныхьчатәыз иҳацзыхьчоз арцарцәеи атыцҳацәеи.

Гәыргьароуп. Агәыгракәа ирхыцхырҭоуп ара. Ныҳәоуп, ныҳәа дууп Абжьуаа реизара.

АЗЦАА РАҚӘА

1. Цакыс иамоузеи абжьуаа реизара? Излеицшымзеи уи иаци иахьеи?
2. Абжьуаа реизара ахьыҟалоз, иахьагьы иахьыҟало Мықә ақытаҷоуп. Избан?
3. Еиқәышәыцхьаза абжьуаа ирыцанакуа ақытақәа.

§23. АУРЫС РЕВОЛИУЦИАҚӘЕИ АҨСНИ

1. Ацсуаа ирыдыз «ахара» шырхырхыз. Ацсны Урыстәыла иалан. Атәыла ду иқәынхоз ажәлар рыцстазааращеы иҟалоз-ианылоз аусҷәа рныҩбжьы аранзагьы имааир ауамызт.

XX ашәышықәса алагамтазы Урыстәыла аполитикатә ҭагылазаашьа агазҽазра иалагеит. Апартиақәа ҟалеит, зегьы рацхьаза иргыланы Асоциал-демократиатә партиа. Иара Асоциал-демократиатә партиа ахатагьы еиҩыршеит абольшевикцәеи аменшевикцәеи ҳәа.

Ареволиуциатә цысра аҽаргәгәеит. 1905 шықәсазы атәыла агәаҷеы аилаҩеиласра баацс – абуржуазиатә революциа ашьапы акит. Аусуцәа аиҳабыра ирҷеагылеит. Ацхьацәкьа урҭ, аа-саатк иреиҳаны мышкы аус аауам, ҳуалафахәы маҷуп, иаццатәуп, рҳәеит. Адгьыл гәаҟра змаз анхацәа, аусуцәа ирҷыцшны, рыҽдырцәгьеит. Адгьыл рацәаны знапаҷеы иҟаз ҭауади-аамыстеи дареи еидысло аҟынза инеит. Аҳәынтқар ажәлар ргәаҟра дахамыцгылеит. Ажәлар аншы, – Урыстәыла иҟоу аҳәынтқарратә шьақәгылашьа – ахатәымчра ҳамбароуп, Урыстәыла республикахароуп! – ҳәа иқәгылеит. Абцьар шьтырхит. Аҳәынтқар урҭ ар рыжәицеит. Еилалеит. Ареволиуциа напхгара азызуаз ареволиуционерцәа ртакра иалагеит. Ареволиуциагьы хҽеит, 1907 шықәсазы ацыхәа цырцәеит.

Ацсны ус еилалара дук ҟамлазеит, аха Урыстәыла иҟалаз ареволиуциа иадгылаз ауаа рацәаҩхеит. Анаара наплакқәак рҷы аусуцәа аусура мап ацәыркит, итымцит, ҳәарас иатахузеи, ареволиуционерцәа рҳәатәы хацаны. Ацсны аус зуаз ареволиуционерцәа, шамахамзар, зегьы Қырттәылантә ииаз уаан. Ацсуаа уи реаларымгалт. Ацсуаа ирхамыштыцызт XIX ашәышықәсазы амилаттә хақәитра ахьзала абцьар ахьышь-

тырхыз иахырԥьаны, аԥәзаара ахыԥә аԥынза ишнаргахьаз, 1877 шыԥәсаахыс ирхыз «ахара» шырхырымхыцыз, аурыс ичынуаа урҭ лахә-лахәы ишрышьклацшуаз. Убри адагьы, мчыла зыдгьыл иԥәырцаз ажәлар рԥьаԥтажәԥәа ирхылаз, ргәаԥра иалаччоз амилат рыгәра ргомызт аԥсуаа. Ареволиуциа аԥыртԥәа ирусуп, рҳәеит урҭ.

Аԥсуаа ареволиуциа аус рыҿшаларымгалоз ангәеиҭа, 1906 шыԥәсазы Урыстәыла а◎ныцԥатәи аусԥәа рминистр Петр Столыпин, аԥсуа жәлар рхара рхыхтәуп ҳәа ашәԥәы ◎ны аҳәынтԥар иаԥхьа иԥәицеит. Адыр◎ашыԥәсан, 1907 шыԥәсазы, аҳәынтԥар Николаи II уи инапы ацеи◎ит. Уинахыс аԥсуа жәлар еиҳа рыԥсы ргеит, рыбԥа еицырхит.

1910 ш. инадыркны Урыстәыла еиҭах ареволиуциатә цысра аецәырнаго иалагеит. Иаурыжьыз ареволиуционерцәа рус гәцараркит. Маза-аргама ажәлар ыццырԥьон.

Аурыс револиуциаан ҿызымтыз аԥсуаа рыԥныцԥагьы иԥало иалагеит ареволиуциа абираԥ иаԥагылаз ауаа. 1912 шыԥәсазы Нестор Лакоба абольшевикцәа рпартиа далалеит. Уи инаишьҭалеит Ефрем Ешбеи Никәала Ақырҭаай. Урҭ ирыбзоураны иҿыхо иалагеит аԥсуа жәлар рмилаҭтә хдырра. Иҿыхеит жәытә-натә аахыс иззыԥәцоз, егьызԥәызуаз рхаԥәитратә цысрагьы.

1917 шыԥәса жәабранмзазы Петербург аурыс ҳәынтԥар дахырҳәеит. Дыдбжьцас Урыстәыла иахы◎ыз ареволиуциа абжьы Аԥснынзагьы иаа◎ит. Ууанза мазала зус ԥазцоз ареволиуционерцәа цәырцын, аргама ажәлар иаарылагылеит.

Ареволиуциатә цысра зеалазгалаз аԥсуаа рычԥәынцәа, акласстә еиҿыхараԥәа рыԥерыԥәыршәаны, руаажәлар лашарак ахь икылызгашаз м◎акы рыцшаарц иаҿын. Лаԥарамзазы Бзыцын иаԥанакуаз ауааԥсыра рхаҭарнакцәа Лыхнашҭаҿы еизеит. Абраԥа еиҿкаан «Кьараз». Нестор Лакоба хыс дызмаз ареволиуционерцәеи ҭауади-аамыстеи еиванагало иалагеит. Адгьыл аус еимакны. Самырзаԥани Абжьуааи рыԥныцԥа им◎аԥысуаз ареволиуциатә усураԥәа хыс дрыман Ефрем Ешба, Гәыма – Гьаргь Аҭарбекови Севериан Кухалеишвилии.

2. Ареволиуциатә цысреи амилаҭтә хаԥәитразы аԥәԥареи. Иара убри ашықәс азы – 1917 ш. абԥарамзазы, Урыстәыла ицоз ареволиуциатә зеибафара ду иалазыр ҳәа иаԥәшәаны, Кавказнхыцтәи ашьхаруа жәларԥәеи аԥсуааи, Дони, Ҟәбинеи, Тереки, Астрахани, Урали ирыцаркуаз ауааԥсыра рхаҭарнакцәа нарыдыцхьаланы «Мрагыларатәи аидгылара» ҳәа хазы аҳәынтԥарра аԥаԥаразы Владикавказ еизеит. Ашәкәгьы ◎ны ишьтырхит. Ҳҭныԥалаԥьс Екатеринодар алырхит. Аҳәынтԥарра ҿыц аԥаԥара иалахәыз аԥсуаа, ишаахынҳәыцәкьаз еицш, Аԥсны аизара м◎аԥыргеит. Абраԥа иалырхит аиҳабыра – Аԥсны жәлар рсовет. Аԥсны жәлар рсовет ажәлар ирыланаҳәеит Аԥсны Мрагыларатәи аидгылара ишалалаз. Аԥсуаа Кавказнхыц ишьаԥәгылаз аҳәынтԥарра иалалеит дала-шьала дара ирзааигәоу ажәларԥәеи дареи рнапы еикәыршаны инхаларц, адәахьала ҷьара шәарҭак ааԥаргьы, рыжә◎ахыр еибыҭаны и◎агыларц азы.

Жәабранмзазы Урыстәыла аиааира згаз ареволиуциа буржуазиатә революциан. Абольшевикцәа уи акгьы рнамҭеит. Аиҳабыра ҿыц рҿы уа◎ы зызбахә иҳәаша ҟәардәыкгьы рмоуит. Убри аԥынтә абольшевикцәа аҳәынтԥарра амаа зларкышаз аусԥәа ирышьталеит. Абԥарамзазы Ленин хыс дызмаз ареволиуционерцәа шәаԥыцынцала аҳәынтԥарратә мчра аадырҳәит. Аҭоурых аҿы уи шаадыруа «Октиабртәи Асоциалисттә революциа дузза» ҳәа ауп.

1918 шыԥәсазы Урыстәыла аграждантә еибашьра иалагеит. Асовет мчра ыԥәыргарц азы. Убри иахԥьаны Мрагыларатәи аидгылара еилаҳаит. Абга кәадахеит

Аҧсны жәлар рсоветгьы. Арахь хазы аҽазыкацара иаҧын ақыртуа меншевикцәа. Аҽазыкацара иаҧын аҧсуа большевикцәагьы. Аха урҭ ртәы хаззан. Ақыртқәа зышьҭази аҧсуаа зышьҭази агеи ашьхеи рыбжьан.

Аҧсуаа Октиабртәи ареволиуциа агәра ргеит, избанзар Асовет еиҳабыра, рус напы шынадыркыз еицш, амилаҭ зцаара шьҭырхит. Урыстәыла иацанакуа ажәларқәа зегьы рхатә ускәа дара ирызбар рылшоит, иртахызар рхатә республикақәа ҟарцаait, рҳәеит урҭ. Асовет мчра ажәларқәа абас ахақәитра рыҭо аҽанаанаха, аҧсуа большевикцәагьы рус дырцыхцыхит, апартиатә организациақәа еиҧыркааит. 1918 шықәсазы аҧсуа большевикцәа хаала амчра ааныркыларц азы даараза реыршәеит, аха ирзалмыршеит. Ианаму, ажәлар абҧьар ддыркит. Аҧхьа Гагра, нас – Бзыцын. Ақәа итәаз ақыртуа меншевикцәа алырцеит. Лацара мза 8 азы ақалақь абираҟ ҟаҵшь ахадыргылт. Аиааира згаз аболшевикцәа ареволиуциатә комитет ҟарцеит. Уи дахадыргылт Ефрем Ешба, Нестор Лакобеи Гьаргь Атарбекови наиваргыланы. Дук мырцыкәа, абжьуаа рҿы ада, Аҧсны зехьынҵьара асовет мчра шьақәгылт. Кәыдри Аалзгеи рыбжьара ақыртуа меншевикцәа иркын. Аҧсуа большевикцәеи ақыртуа меншевикцәеи аибашьра иалагеит Кәыдры ахықәан. Ақыртуа меншевикцәа ирулакгьы аҧсуаа ишьақәдыргылаз асовет мчра – «Аҧсуа коммуна» рхәаеит. Аха урҭ ирылымшеит Аҧсны ицоз атоурыхтә ус ду ааикылара. Уи ааеизакра иаҧын. Нас иҵжәаны аҧсуа жәлар рыдгьыл ҵшьа иқәҳаз агәамсам зегьы ыкәыҳәҳәаны иканажьырц азы.

АЖӘАР

1. **Ареволиуциа** – латын ажәоуп, иаанагоит «аарҳәра».
2. **Апартиа** – алатын ажәа «партио» – аиҩшара» аҟнытә иаауеит, зинтересҟәа еиқәшәо, зыгәтакқәа аку ауаа иргәыцуп.
3. **Абуржуазиа** – «буржуазие» аҟнытә иаауеит, акапиталисттә уаажәларраҿы анаплак дуқәа змоу, қьырала аусуцәа аус дзыруа малуааup.
4. **Дон, Терек** – Урыстәыла иҟоу зиаскәоуп.
5. **Урал** – Европеи Азиеи еиҟәызшо шьхеибаркыроуп.
6. **Аграждантә еибашьра** – ҳәынтқаррак, жәларык рыҩныцка иҟалар зылшо еибашьроуп. Аграждантә еибашьра ажәлар еиҩнашоит аҳәынтқарратә мчра ааикыларазы.

АЗҴААРАҚӘА

1. Ианбаҟаз Урыстәыла ареволиуциақәа? Излеицшымыз урҭ?
2. Изустқәадаз Аҧсны ахақәитразы иқәҵоз аболшевикцәа рацхьа игылаз?
3. Ианбашьақәгылеи Асовет мчра Аҧсны? Ақыртуа меншевикцәа ҳи ишҵазныкәеи?

§24. АҨСНЫ АҚЫРҬУА ИХААН

1. Ақыртуа меншевикцәа Аҧсны шрымпыцархалаз. 1918 шықәсазы лацарамза 8 инаркны мшаҧымза 17-нза – ҩынҩажәа мшы инархыҳәҳәо Аҧсны иҟаз Асовет мчра анхәыцаршь ашьҭахь ақыртқәа ара адесант дыртәеит. Ес-иҟалалакгьы Аҧсны ҳгароуп ҳәа иқәгылт урҭ. Ефрем Ешба, Нестор Лакоба уҳәа аҧсуа жәлар рцеицәа дуқәа «аҧсахыҩцәа» ҳәа ахьз баапс рыхцаны, аус иартеит. Итаркыз ҟалеит, ирызтамккәа ибналаз ирышьталт.

Иааизар аахыс ахақәитраз ашьа казҭәоз аҧсуа жәлар атәра ишанымаалоз, ишанымшәоз аҟара рдыруан ақыртқәа. Убри аҟынтә урҭ «иргәаладыршәеит» Аҧсны жәлар рсовет шыҟаз, аха Ашьхаруақәа реидгылахь аҿы шхазгьы рхадмыршҭит. Мшаҧымза анцәамҭазы Асовет дырҿыцт, аха убригьы аҧхьатәи асовет иалаз аҧсуаа цытҩык рцәалалеит. Урҭ Қартҟа ицшуаз адепутатцәа ирҿанагалеит. Ақыртуа еиҳабыра ирулакгьы Аҧсны жәлар рсовет иахагылаз аҿа ддырҳәеит, Аҧсны автономиатә зинқәа змоу акы аҳасабала Қырҭтәыла ишалалоз ала. «Аиқәышаҳатраҿы» ишазгәатаз ала, Аҧсны аҩныцқа ицәырҧуаз азцаарақәа Аҧсны жәлар рсовет иазбон, Аҧсны жәлар рсовет убри азы ҧьара цхыраарак атаххар қартаа агвардиа ҟаҧшь аарышьтуан. Уи акәхеит, мчыбжьык аацааныа аинрал Мазниашвили ар иманы Аҧсны даалагылт, Аҧсны жәлар рсовет «иацхраарц» ииаз аинрал иара ус, аҧшраҟынтәгьы, уи дазымҧаазакәа, – Аҧсны губерниоуп! – ҳәа ажәлар ирылеиҳәеит, иаргьы губернаторк иаҳасабала даагылт.

Ақыртуа мпыцахалаҩцәа амҳаҧыррақәа ирцәынханы зыпсадгьыл аҿы анхара иаҿыз аҧсуаа рапсуара иахдырҟьон. Ақытақәа ирылаланы рылапш иаацашәоз зегьы, еиҳаракгьы зыпсы злаз, акыр зылшоз анхацәа, рырахә-рышәахә рхырцон, аццышә иладыҧтәон, нас

дара рхатақәагьы рапцаны абахтахь икарцон. Рхы итамыз, ргәы итамыз харак нарыдыцхьазаланы.

Аҧсуа жәлар абри аҩыза агәаҟра баапс иантагыла, Алықьсандр Чачба, Таташь Маршьан уҳәа, унеишьуааишь ҳәа зарҳәоз азәык-ҩыцьак Тырқәтәыла инхоз аҧсуа мҳаҧьырқәа, абриоуп иҟоу ҳәа адырра рыртеит. Рашәарамза анцәамҭазы, аҧх рыеналакны, уахык аҧсуа мҳаҧьырқәа рычкәынцәа гәыцҩык Кәыдры амшын иахьалало агаҿаҿы изхыцит. Нанҳәамза аҿанааиҩнашоз Мықә аныхабаа амцан аҧсуа мҳаҧьырқәеи ақыртқәа рырхәтақәеи амца қьоуқьад еиларцеит. Уаапсыралагьы бҧьарлагьы дара раасҭа кырза еиҕьны еибытаз ақыртуа еибашьцәа ирзымиааит амҳаҧьырқәа. Итахаз ара, рабацәа рыдгьыл аҿы, анышә иамардеит, иаанхаз ықәцны имцар ада хәшәы рмоуит. Амҳаҧьырқәа рызхыцра еиҿызкааз аҧсуаа рычкәынцәа ирышьталеит. Аҟәа абаа аҧсуа баандаҩцәа рыла идыртәит. Қарҭ, Метехтәи абахтахь иганы итаркызгьы ҟалеит, еиҳаракгьы аҧсуа жәлар рҿахәы аҳәара зылшоны ирбоз аинтеллигенциа иреиуаз ауаа.

2. Ақыртқәа Аҧсны имҩацыргоз амилаттә политика. Аҧхынразы ақыртуа еибашьцәа ҧьабаа дук адымбалазакәа Мзымта азиас иҩырын, Тҟәапсынза ишьтоу адгьыл рымпыцархалеит. Ақыртуа еиҳабыра рполитика иадгылт ақыртуа царауаагьы. Урҭ, XI-XIII ашәышықәсақәа рзы Анапанза Қырҭтәыла иатәын, ҳаруаа аиаша ҟарцеит, ҳтоурыхтә дгьылқәа дыргьежьит, ҳәа иқәгылт. 1864 шықәсанза, Кавказтәи аибашьра иахҟьаны рыпсадгьыл ныжьны амшын ихылааныа, ари атәылаҿацә аҧсуа хылцшьтрақәеи адыгқәеи ишыртәыз рхарштны. Аха ақыртқәа рацәак инымхеит. Аурысқәа абҧьар кны рҿанаарха, иқәцит.

Абцарамзазы ақыртуа еиҳабыра Аҧсны жәлар рсовет еитеимдырпит, уи иалаз рҕьырак урҭ рхәатәы ахьхарымцоз азы.

Ақыртқәа шәақьцынца мацарала абас Аџсны аныркыз аамтазы, Аџсуа жәлар рсовет ҽыц аҟацара напы адыркит. Уи иаларцашаз ауаа ралцшаара иалагеит. 1919 шықәсазы хәажәкырамза 18 аены асовет еилатәартә еицш аус ҟарцеит. Асовет дахадыргылеит Арзаҟан Аимхаа, милатла иаџсуа тауадыз, аха аџсуара затәазымшьоз, иагьзызныҟәымгоз ауаҩы. Абраҟа ақыртуа еиҳабыра рыхьз ала аменшевик Рамишвили дықәгылаеы, аџсуа жәлар хазы иҟазар шыртаху еилкааул, аха, рмаҷра иахҟьаны, урт уажәы аҳәынтқарра аҟацара иазхиам, хазы ицартә, рхатә усқәа рхала ирызбартә ианыҟалалак, ҳара урт ҳрыцхрааулеит, иҳәеит. Ҳәарас иатахузеи, уи зегьы мцын. Ҩынҩажәаҩык адепутатцәа рахьтә аџсуаа ааҩы зацәык ракәын асовет иалаз. Дара убыртгьы хазы агәыц ҷыда еиҷыркааит. Абри агәыц иабзоураны, аџсуа газет «Аџсны» атыцра иалагеит, Дырмит Гәлиа редақторс днаманы. Аџсуа газет атыцра ақыртуа меншевикцәа рхы рыхнахит. Қырттәыла ахьынзаназаазоз зехьыңцьара ишыҟаз еицш, иара Аџсынгьы ҳәынтқарратә бызшәас иҟаз ақыртшәа акәын азы. Аџсуа ҩыра башаҩыроуп, уи аурысқәа цасҳәа рхы итырхәааз ҩыроуп, иқәгатәуп ҳәа иқәгылеит.

Аџсны, Урыстәыла аекономикатә цстазаара иацәыцәахны иахьрымаз иахҟьаны, анхамҩа еилаҳаит. Аагглыхра акәым, ақытақәагьы ацаҷы инеит.

Ақыртуа еиҳабыра Аџсны имҩацыргоз аполитика еицаҟәаҟәа еиҳагьы уаҩы ибартахеит акультуратә цстазааратәы. Атрадиција ду змаз ашьхаруаа рышкол аркны ар ҩнарцеит. Қыртуамзар уаҩы ила аацшыр рымуа иалагеит урт. Зхы зцәымыцхаз ауаа, еиҳаракгьы аерманқәеи абырзенқәеи, Аџсны иалцны ицеит. Урт ракәым, Аџсны инхоз агырқәагьы ирзымчҳауа ақынза инеит. Аџсны далымцыр амуит Алықьсандр Чачбагьы, ашьтахь зыхьз-зыцша адунеи иахыцәаз асахьатыхҩы ду.

Аџсны жәлар рсовет иалаз аџсуаа еитах автономиа азбахә цәырыргеит. 1920 шықәса анцәамтазы уи атып ақәцаразы Қарт аизара ҟарцеит, аџсуа даламырхәзакәа. Конституциакгьы иалацәажәашәа руит, аха ирыдрымкылазакәа иргәагәо иааргон. 1921 шықәса жәабран мза 21-нза. Аболшевикцәа анааи аконституциагьы ыкәыргеит, иҟазцазгьы ыкәыргеит.

«Ақыртуа ихаан» ҳәа инхеит ҳабацәа рабацәа ргәалашәараҷы ари аамта – 1918-1921 шш. ирыбжьанакыз ашықәс еиқәацәақәа.

АЖӘАР

1. **Асовет** – XX ашәышықәсазы Урыстәыла иҟалаз мчратә формоуп. Оқтиабртәи ареволиуциа ашьтахь Асовет мчра шьақәгылеит, Асовет ҳәынтқарра ҟалеит.
2. **Аконституциа** – латын ажәоуп, «ашьақәыргылашьа» аанагоит, аҳәынтқарра иазакәан хадоуп.
3. **Агвардиа** – италиа бызшәа акнытә иаауеит, иаанагоит архәта ҷыда.
4. **Агуберниа** – «губерниа» латын ажәоуп, «атәылаҷацә» иазааигәоуп, уи хыс иамоугьы агубернатор ҳәа ишьтоуп.

АЗЦААРАҚӘА

1. Ишцақәлеи, насгьы ианбақәлеи Ақыртқәа рыр Аџсны?
2. Ишцеибашьи ақыртқәа рырхәтақәеи аџсуа мҳаҷьыркәа рыҷкәынцәеи?
3. Закәытә политиказеи ақыртқәа Аџсны имҩацыргоз?

§25. АҧСНЫ АСОВЕТ МЧРА АИААИРА ШАГАЗ

Асовет мчра иаҳа-иаҳа Аҧсны иазааигәахон: 1920 шықәса иалагзаны уи аиааира агеит Азербаиҷьантәылеи Ермантәылеи, 1921 шықәса алагамҭазы абольшевикцәа Қарҭ абираҟ ҟаҧшь ахадыргылеит. Аҽазыкаҵара иаҿын аҧсуа революционерцәагьы. Ақәа ареволиуциатә комитет ҟарцеит. Уи напхгара азыруан Ефрем Ешбеи, Нестор Лакобеи, Никәала Ақыртаа. Аҧсуаа рыҷкәынцәа ақыртуа меншевикцәа рыҟәцаразы абҧьар анышҭырхыз аамҭазы Ешбеи Лакобеи Ҭырқәтәылаҟа ицаны иҟан, имаацызт. Ареволиуциатә комитет иахагылаз Ақыртаа иакәын. Ақыртаа ажәлар адырра ритеит абҧьар иаҵагыларц азы. Али-аҧси рыбжьара Кьаразаа еизеит. Урҭ абга рыман Аҧсуаа ирыцхраарц азы Шәачантә ииаз Ар ҟаҧшьаа рырхәтақәа рҟынтә.

Кьаразааи Ар ҟаҧшьааи рырхәтақәа рызнымкыло ианалага, ақыртқәа рыр Ҧсырзха реадырғәғәаланы, амшын аҧшаҳәа инаркны Анхәанза игылеит. Хәажәкырамза 3 азы урҭ Ҧсырзха ныжьны, Ақәаҟа еихеит. Аҧсны ахы иақәитыртәырц мраҭашәарахьтә иаауаз ахаҵәа ирцылт гәымааи абжьуааи рыҷкәынцәа, ашьа каздәоз рашьцәа ирывагыланы Ақәа иажәларц азы. Адырфаҽны абольшевикцәа Ақәа абираҟ ҟаҧшь ахадыргылеит. Ари ҟалеит 1921 шықәса хәажәкырамза 4 аҽны. Зыцшра ҟамцакәа Никәала Ақыртаа Москваҟа, Ленин ихьзала ашәкәы дәықәиҵеит абҧьар кны иқәгылаз аусуҵәеи анхаҵәеи Аҧсны Асовет мчра шышьақәдыргылаз ала.

Хәажәкырамза 10 азы Аҧсуа еиҳабыра аҽазныкгьы Ленин изырыцхаит аҧсуаа хышықәса Аҧсны ашьаарцәыра иларгыланы измаз ақыртуа меншевикцәа ҽааҳәыра рмоуа Егры ирцаны ишкарцаз ала.

Аҧхьа, 1918 шықәсазы, аҧсуа революционерцәа

Аҧсны асовет мчра анышьақәдыргылоз аамҭазы агха ҟарцеит: Аҧсны республикоуп ҳәа рыларымҳәеит, амчра аанызкылаз рымчра рзымыхьчеит, аусқәа ишахәҭаз амфа ирзықәымцеит. Уажәы урҭ зҽыцшша рыман. Ганкахьала, Урыстәыла аҧхьа инаргыланы, Асовет мчра аиааира ахьагаз ареспубликақәа рцышәа, аҽаганкахьала – Аҧсны жәлар рсовет. Аҧсны жәлар рсовет, ашьапы ишаақәгылаз еицш, Аҧсны иацәызхьаз аҳәынҭқарра аиташьақәыргылара аҽазнакит. Аҧсны рацхьа ишьақәыргылаз Асовет мчра ажәлар рҽы нырра дук азыкамцеит, зегьы рацхьаза иргыланы, аҧсуа революционерцәа ажәлар рыла траа изхәаҵшуаз Аҧсны жәлар рсовет хырфа ахьазыруз, тәамбашақә иахьазныкәаз азы. Уажәы аҧсуа жәлар ареволиуционерцәа ирыдгылеит. Урҭ ирдыруан Урыстәылан Асовет мчра анышьақәгыла, аурыс еиҳабыра иаразнакы амилаҭ зцаара ишахәаҵшыз, аҭыц ақәҵара ишалагаз. Аҧсуа жәлар Асовет мчра агәра ргеит, амилаҭтә хақәитра рызтоз акы аҳасаб ала. Амилаҭтә хақәитроуп дара аҧсуа революционерцәа рхаҭақәагьы ареволиуциатә цысра иалазгалаз, иреволиуционерцәаз тәыз.

1921 шықәсазы, аҧсуа революционерцәа амчра анааныркыла, иаразнакы Аҧсны иреиҳазоу аҳәынҭқарратә орган – Аревком ҟарцеит. Уи напхгафыс далырхт Ефрем Ешба. Аҧсны советтә социалисттә республикоуп ҳәа ажәлар ирыларҳәеит. Хәажәкырамза аҽанааифнашоз аламҭалазы Аҧсны анапхгараҿы игылаз ауаа еитеизеит, еитазгәарҭеит Аҧсны ахьыцшымра азцаара. Хәажәкырамза 26 рзы Ешбеи, Лакобеи, Ақыртаа Ленин адырра иртеит Аҧсны советтә республикак аҳасаб ала Урыстәыла иаларцарц шыртахыз. Адырфаҽны Орҧьоникизе Урыстәыла алаларазы Аҧсуа еиҳабыра ирзбаз аус иахымыццакырц азы ажәа рницеит. Орҧьоникизе иажәа иазымхәыцыр ауамызт аҧсуа еиҳабыра. Дара реицш, уигьы древолиуционерын, рфыза ду иакәын,

насгьы аурыс еиҳабыра рҽы амацура ду далан. Аха уи акәмызт аус злаз. Аус злаз ишьтахь игылаз ауаҩы – Сталин иакәын. Сталин Аурыс ҳәынтқарраҽы зегьы зымчыз апартиа дахагылан, амилат зцаарақәа рызбара инапы ианын, комиссарк иаҳасаб ала.

Хәажәкырамза 28-29 рзы Орцьоникизе, Қырттәылеи Аҧсынтәылеи реиҳабыра алархәны, апартиа Кавказтәи анапхгара реилацәажәара мҩацигеит. Зцаарас иқәгылазгьы асовет мчреи апартиеи русушьақәа Аҧсны ишеиҧыркаашаз акәын. Аҧсны, ууанза, ишырызбахьаз еицш, ихьыцшым республикоуп ҳәа еитарылархәеит. Аха Аҧсни Урыстәылеи реизыкәазаашьа азбахә аҩреспубликак рсоветқәа реизара дуқәа қалааныза ҳәа иаламцәажәеит. Ҩымш рышьтахь, хәажәкырамза 31 азы, Ешба Ленин ателеграмма изитиит Аҧсны шсовет республикахаз ала. Ишьақәгылт аҧсуа жәлар 1864 шықәсаахыс иззыцшыз рҳәынтқарра. Уи Асоветтә социалисттә республика Аҧсны акәхеит.

АЖӘАР

1. **Абольшевикцәа, аменшевикцәа** – Урыстәыла асоциал-демократиатә партиа анышьақәгыла аҧьтахь уи иалаз ауаа рыҩныцқа аҳәатәеиқәымшәарақәа қалеит. Реиҳараҩык еидызкылоз агәыҧ абольшевикцәа рыхьзхалеит, реицараҩык – аменшевикцәа.

2. **Кьараз** – еиҧыркааит 1917 шықәсазы Бзыцын.

3. **Ареспублика** – латын ажәоуп, «ажәлар рус» аанагоит, ҳәынтқарра нықәгагоуп, мычратә формоуп. Ареспубликаҽы аҳәынтқарратә мычра зку бжьытирала ажәлар иалырхыз ауаа роуп – жәлар реизара, апарламент.

4. **Владимир Ленин** – абольшевикцәа рпартиа ашьапы зкыз, Асовет ҳәынтқарра еиҧызкааз уаҩын.

5. **Асоциализм** – латын ажәоуп, иаанагоит «азеицш». Асоциалистә ууажәларраҽы зегьы зинла еиқароуп. Адунеи аҽы зегь рацхьаза Асоциализм аргылара иалагеит Урыстәылан, Октиабртәи асоциалистә революциа ашьтахь.

АЗҬААРАҚӘА

1. Гхас иқарцазеи аҧсуа большевикцәа 1918 шықәсазы Аҧсны ишьақәдыргылаз Асовет мчра аан? Ишцақарцеи 1921 шықәсазы амчра анааныркыла?

2. 1921 шықәсазы Аҧсны Асовет мчра ахьзала абҧьар зкыз ажәлар рацхьа игыладаз? Изустқәада?

3. Аҧсуа жәлар Асовет мчра ахьзала абҧьар иацагылаз ареволиуционерцәа ирыдгылт. Избан?

§26. АҨСНЫ ИХЬЫҨШЫМ СОВЕТТӘ РЕСПУБЛИКАНЫ ИАНЫҟАЗ ААМҬАЗЫ

1. Ахьыцшымра. Хышықәса ақыртуа меншевикцәа Аҧсны имҩацыргоз аусҟәа амчра знапаҿы иаазгаз аҧсуа большевикцәа ихыцеыгаха ирымпыцахеит. Жәлар рынхамҩоума, акультуратә цстазаароума – иарбанзаалакь зегьы аҟыгә аҿы инеины иҟан. Еиҳагьы еицәан амилаҭтә зцаара, аҧсуаа реицш, Аҧсны инхон агырқәа, аерманқәа, абырзенқәа, аурысҟәа уҳәа амҳаҵьыррақәа рышьтахь иқәнагалаз амилат еилаҧса. Ақыртуа ихаан урҭ азәи-азәи зеиҿамцшуа, рылақәа кны итибахуа аҟынза инаргеит. Абартқәа зегьы рҭыц иқәырцар акәын аиҳабыра ҿыц – Аревком.

Иара хәажәкырамза анцәамҭа инаркны, тәамҩахә ҟамцакәа, апартиеи Аревкоми рыжәҩа еибырҭеит. Аусура иалагеит. Раҧхьа иқәгылаз азцаарақәа рызбара мариахомызт аиҿкааратә ускәа рҭыц иқәымцакәа. Убри аҟынтә, ақалақьқәа рҿоума, ақытақәа рҿоума, зехьынцьара анапхгареи ахылаҧшреи зылшашаз ауаа алырхит, аусҟәа ирхадыргылеит.

Аҧсны аиҳабыра абас рус дырманшәало, аҭыц иқәырцо рҿанаарха, ажәлар ирзааргаз азакәан ҿыц – Асовет мчра иахаҧгылт, иацныҟәеит. Аҧстазаарагьы еиҕьхо иалагеит.

1921 шықәса лаҵарамзазы Қырҭтәылатәи Асоветтә Социалисттә республика иахагылаз аболшевикцәа Аҧсны ахьыцшымра ишадгылоз ала ашәкәы рнапы аҵарҩит. Уаҟа иазгәартеит иара убас Аҧсни Қырҭтәылеи еигәылаҵәоу, еизааигәоу республикаҟәак раҳасаб ала, реизыҟазаашьа иазку азцаара аҩреспубликак рсоветқәа ирызбар шалшоз атәы. Аус злоу дара аҩжәларык ирҳәо ауп, рҳәеит урҭ. Аха дук мырцыкәа Аҧсни Қырҭтәылеи реизыҟазаашьа аганахь ала аҩтәылак реиҳабыра ирҳәаз избаны ишьтырхыз аусҭәа рыбжьыхра

иалагеит. Иара убри ашықәсазы, аҧхын апартиа Кавказтәи анапхгара реилатәараҿы Аҧсны азцаара иахәаҧшит. Аилатәара ихы алаирхәит иара Сталин ихаҭагьы. Аҧсны иҟаз аусҟәа дрылаҵәажәеит Аҧсны аревком ахантәаҩы Ефрем Ешба. Аха Ешба имч мырхакәа, аилатәараҿы Аҧсни Қырҭтәылеи реидцарахь аусҟәа рхы дырхарц азы ақәцара рыдыркылеит. Убри ашьтахьгьы ари аус еиҭахәаҧшит. Аҧсни Қырҭтәылеи ирзеиҧшу рацәоуп; зинла еиҟароу республикаҟәаны излаҟоу ала, шәкәы-быҷьшәыла аиқәшаҳатра рыбжьацаны иаарласны еидыларoуп ҳәа.

Аиашазы, ахьыцшымра зауз асовет тәылақәа – Украинеи Белоруссиеи – иаразнакы Урыстәылеи дареи арауси анхамҩеи рганахь ала аидгылара рыбжьарцеит. Аҧсны ус акгьы амамызт: Урыстәыла ишадҳәаламыз еицш, закәанла Кавказаахыц ишьақәгылаз ареспубликақәагьы ирыдҳәаламызт. Абри еыцгас иҟацаны Сталин, Аҧсны хазы иҟазам, Қырҭтәыла иалоуп ҳәа дыҟәгылеит. Уи идгылеит дара ақыртуа еиҳабырагьы. Урыстәылантә Аҧсны цхыраарак амоуа иҟаицеит. Аҧсны ахатә цара амамызт, анхамҩа ақыртуа меншевикцәа ашьапы иқәырҟьахьан, ашьақәыргылара уадаҩханы иҟан. Аҧсуа еиҳабыра уаҳа иҟарцара анырзымдыр, цсымышьтыгак, цара хәыҷык ҳашәт ҳәа ақыртуа еиҳабыра ирыҳәеит. Аха, шәара хазы аҟазаара шәтахызар, хазы шәынха, ҳара ҳҟынтә акгьы шәақәымгәыгын ҳәа аҭак ҟарцеит урҭ.

Убри аамҭазы Ленин кавказтәи аболшевикцәа ирабжьигеит Кавказаахыцтәи ареспубликақәа рееидыркыларц, афедерациа ҟарцарц. Ақыртқәа уи мап ацәыркит. Ҳара Кавказтәи афедерациа ҳалалазом, ҳара ҳашиашоу Асовет еидгыла ҳалалоит рҳәеит. Ус акәзар, Аҧсни Қырҭтәылеи реидгылара ҳақәшаҳатхазом ҳәа дыҟәгылеит Ешба. Апартиа Кавказтәи анапхгаҩцәа, уи ҟалашьа змам усуп, Аҧсни Қырҭтәылеи еидыларoуп,

ианаму автономтә областк аҳасаб ала Урыстәыла иалалаait рҳәеит.

2. Аҧсни Қырҭтәылеи еиқәшаҳатра ҷыдала ишеидырҧаз. 1921 шықәса ққырсамза 16 азы Қырҭтәылеи Аҧсни шеидырҧоз, афедеративтә республика шықарҧоз ала ашәкәы ҩны ишьтырхит. 1922 шықәса алагамҭазы абри азҧаара иазкны Аҧсны асоветқәа актәи реизара ду мҩаҧыргеит. Аизара ду аҿы уи «лыҧха» артеит. Абас ишықазгьы Аҧсны закәанла ахьыҧшымра шамаҧ иаман.

1925 шықәсазы ааҧын, Аҧсны аконституциа рыдыркылеит. Ирыдыркылеит иара убас Аҧсны ахьыҧшымра шьақәзыргәгәоз аҳәынҭқарратә герби абираҟи. Аҧсни Қырҭтәылеи рполитикатә еизыказаашьа атәы аҳәон ақыртуа конституциагьы: Аҧсни Қырҭтәылеи ирыбжьаз аиқәышаҳатра ҷыда инақәыршәаны, Асоветтә социалисттә республика Аҧсны Асоветтә Социалисттә республика Қырҭтәыла иалан. Иара убри алагьы уи Кавказтәи афедерациа иалахәын, уахьтә – Асовет Еидгыла. Қырҭтәыла, уимоу иара Асовет Еидгылагьы, Аҧсны аҩныцқа иҟаз азакәан еиларгар азин рымамызт. Аҧсны ахатә уск҃әа иара ахала иазбон. Аха ишнеи-шнеиуаз ақыртуа большевикцәа рыҩныцқагьы амилат чымазара ахы цәырнаго аҿааанахеит. Аҧсны аҧсуаа рацкыс агырқәа еиҳауп, аҧсуаа ареспублика рытатәымызт ҳәа ақәгылара иалагеит. Абас ала, Аҧсны азҧаара дырҕыҟкит.

Аҧхьаҧәка, асовет мчра анышьақәгыла инаркны, Аҧсны ицоз аусқәа зегьы хыс ирымаз аревком акәын. 1922 шықәса алагамҭазы, жәабран мзазы, иҟаз асоветқәа реизараҿы Аревком иамаз аҳәынҭқарратә мчра шьтанаҧеит, иахәҭаз ҟанаҧеит ҳәа иазыцхьазаны. Аизараҿы Аҧентртә нагзаратә комитет еиҿыркааит. Уи ахантәаҩыс дҟарҧеит Ешба. Иалырхит ареспублика аиҳабырагьы – Аҧсны жәлар ркомиссарцәа рсовет. Уи дахадыргылеит Лакоба. Анагзаратә комитетқәа еиҿыркааит иара убас ақалақьқәеи ақытақәеи рҿы, зехьыңцьара.

Аҳәынҭқарратә мчра аорганқәа анықала, атәыла аекономикеи акультуреи рышьтыхра еиҳа итышәынтәалартә иҟалеит.

Анхамҩа зырцыркьуаз амзызқәа рацхьа игылан амҩадара. Акызацәык, хар змамшәа иҟаз Новороссиски, Ақәеи, Батыми еимаздоз амҩадугьы ақыртуа меншевикцәа рхаан ирҟәақәахьан. Уи абганҵь ықәыцсаны идыриашеит, еиқарартәит. Аҧсы тарцеит ааглыхра. Тҟәарчал ицәахны иамаз аҕбарацәа аҧхразы аееиқәыршәара иалагеит. Аҧсны ақытанхамҩа тызгоз, аха икаҳахьаз ататын аарыхра ашьақәыргыларахь ииасит. Кырцьара ахәышәтәыртақәа дыргылеит. Гагреи Ҧсырзхеи курорт тыцқәахеит. Зышәқәа адыркхьаз ашколқәа аусура иаладыргеит. Самсон Ҷанба, Андреи Ҷоҷуа, Симон Басариа, Платон Шьақрыл уҳәа арцаҩцәа дуқәа аҧара ус иахагылт. Иаадыртит Аҧсуа бызшәеи алитературеи ракадемиа. Аҧсуа сахьаркыратә литература аизҳазыҕьара иаҿын. Дырмит Гәлиа, Самсон Ҷанба, Иуа Коҕониа, Миха Лакрба реицш иҟаз ҳажәлар рцеицәа дуқәа аҧсуа жәа ҳараркит. Атыцра иалагеит «Аҧсны» зыпсахыз «Аҧсны ҟапшь» зыхьзыз агазет.

Аҧсуа жәлар асовет мчра рхы андраалт, ахақәиҭра рызтаз, анхамҩа аганқәа зегьы шьтызхыз, аҧаралашарахь икылзгоз, рапсуара иаграмгылоз, изырҿиоз, цхьаҟа изгоз акы еицш ицхьазаны.

Асовет Социалисттә республика Аҧсны аиҳабыра ртәыла хәычы хьыҧшымкәа, анхамҩа усқәа инадыркны акультуратә цстазаара ақынза, Асовет мчра рҿапхьа иқәнаргылоз азҧаарақәа зегьы хәычы-хәычла, рымч шақәхоз, ишахьзоз ала, ртып иқәпо иааргон 1931 шықәсанза.

АЖӘАР

1. **Ревком** – ареволиуциатә комитет.

АЗҬААРАҚӘА

1. Ишцаҟаз Аҧсны аекономикеи, акультуреи, амилаҭтә зцаареи Асовет мчра анааишаз аламҭалазы?
2. Иарбан зцаарақәоу ишьтырхыз аҧсуа еиҳабыра Аҧсны Асовет мчра аиааира анага инаркны?
3. Закәытә политикоузеи Аҧсны ахьыцшымра аганахь ала ақыртуа милатеилыхы◌цәа им◌ацыргоз?
4. Иахьзыз Аҧсны 1921 шықәса инаркны 1931 шықәсанза?

§27. АҦСНЫТӘИ АВТОНОМТӘ СОВЕТТӘ СОЦИАЛИСТТӘ РЕСПУБЛИКА

1. XX ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа: Асоциализм аргылара. Нестор Лакоба. Арепрессиақәа. Ақыртқәа хырцәаны Аҧсны иааганы рнырхара. 1924 шықәсазы Ленин дыцсит. Асовет еидгылаҿы иҟаз амчра зегьы Сталин инапаҿы ииаигеит. Ажәларқәа зегьы зинла еиҟаразаait ҳәа аҳәынтқарраҿы ирыларҳәахьаз ажәа рхадырштуа иалагеит.

1930 шықәсазы аацын «хыхьынтәи» ииаз ақәцара инақәыршәаны, Аҧсны Ацентртә нагзаратә комитети Жәлар ркомиссарцәа рсовети еидырцеит. Аҧсны еиҳабырас иаиуз Ацентртә нагзаратә комитет мацара акәхеит. Уи дахадыргылеит Нестор Лакоба. Аҧсны аиҳабыра реизараҿы ирызбеит иара убас 1921 шықәса анцәамҭазы Аҧсни Қырттәылеи ирыбжьарцаз «аиқәышаҳатра» аконституциа ианыхны «Аҧсны автономтә республикоуп» ҳәа анырцарц. Адыр◌ашықәсан, 1931 шықәсазы, Аҧсны Асоветқәа реизара ду аҿы уи шьақәдырҕәҕәеит. Аҧсны автономтә советтә социалисттә республикак аҳасаб ала Қырттәыла иаларцеит аҧсуа еиҳабыра рнапқәа ырцәины.

Аполитика шыҟазаалакгьы, аҧстазаара цхьаҟа имцар ауамызт.

Асовет еидгылаҿы зехьынцьара ишыҟаз еицш, Аҧсынгьы асоциализм ам◌а ианылт. Анхам◌а ус ашьтыхра иалагеит. 1935 шықәса инаркны Тҟәарчал инеицынкыланы аҕбарацәа аҧхра напы адыркит. Ахышықәса рзы уи афымцастанциа алашара рнатартә иҟалеит. Афымцастанциа аргылара иалагеит Аҟәа ахаҿгьы. Ареспубликаҿы идыргылеит азауад ҿыцқәеи афабрика ҿыцқәеи. Иҟарцеит ам◌а ҿыцқәа. Аусура иалагеит Аҟәатәи амшын баҕәааза, аҳаиртә баҕәааза.

Ақытақәа рҽы аколнхарақәа еиҽыркааит. Асовет еидгылаҽы, кырцьара, аколнхарақәа реиҽкаара аиҽыхара баацс цәырнагеит. Итаркыз, ихырцаз, идырзыз ҟалеит. Лакоба ибзоураны, ари аус ара машәыр ахылымҽиааит.

30-тәи ашықәсқәа рзы акультуратә цстазаара аганахьалагьы Аҧсны кырза цхьаҟа ицеит. Аҧара змамыз ауаа, хәыҷи-дуи ҳәа неилых ҟамҧакәа, аҽреи аҧхьареи рҧара иалагеит. Ашкол ҽыцқәа аадыртит. Аҧара рҧон аҧсышәала, қыртшәала, урысшәала, ерман бызшәала, бырзен бызшәала, естон бызшәала. Аҧсны амилат еилаҧса иртәылан азы. 1932 шықәсазы Аҟәа арцаҽратә институти ақытанхамҽатә институти хдыртит. Урт аҽар ираазартахеит. Игылеит аҧарауаа: Симон Ашәхәацаа, Кәациа Шьаҟрыл, Арсен Аҳашба, Виктор Кәыкәба. Иара убри ашықәсан иҟалеит Аҧсны ашәкәыҽҽцәа реидгыла, Аҧсуа драматә театр, амузыкатә цараиурта, ашәаҳәареи акәашареи рансамбль. Аҧсуа ҟазара цәтәы шьаҟаны иаҧагылт: Одисеи Дмитриади, Константин Ковач, Платон Цанцулаиа, Кондрат Зизариа.

1935 шықәсазы асоциализм аргылараҽы Аҧсны иалшаз ахьшьардахаз азы Ленин иорден артеит. Ленин иорден ианаршьеит аҧәашьеиҧш Аҧсны иахагылаз Лакобагьы. Аха ҳажәлар ргәырҧара нҧра дук амоуит. 1936 шықәсазы Қыртәыла ахада Лавренти Бериа аҧсуа жәлар рҧеи ду Нестор Лакоба, Қарт, иҽны днаганы, ахәшә итаны дишьит.

1937 шықәса инаркны Асовет еидгыла ахьынзаназаазоз, зехьынцьара, арепрессиақәа ршьапы ркит. «Ажәлар ираҧацәоуп» ҳәа ахьз баацс рыхцаны идырзит ҳажәлар гәыгыртас ирымаз, рҽахәы зҳәоз рцеицәа шамахамзар зегьы: Самсон Ҷанба, Леонти Лабахәуа, Анатол Аҽардан, Владимир Ладариа, Алыкьса Агрба, Уасил Лакоба, Миха Чалмаз...

1937 шықәсазы, ууанза аҧара зларцоз ржәытә ҽыра ыҟәганы, аҧсуаа ақыртуа нбанқәа рыларгалеит.

Ишаадыруа еиҧш, XIX ашәышықәсазы, амҳаҧырраҟәа рышьтахь, аҧсуаа зқәырцаз адгьылқәа рҽы Урыстәылатәи аимпериа агәаҽынтә, еиуеиҧшым акәакьқәа рҟынтә ауаа ааганы рнырхара иалагеит. Аха зегьы ираҧысит агырқәеи, ашәанқәеи, ақыртқәеи. Ақыртуа ихаан, 1918-1921 шш. рзы, ари аус дырҽыцит, аха аҧсуа большевикцәа урт ргәыхәтәы иахьырмыгзеит. 30-тәи ашықәсқәа рзы, Лакоба цәгьаҧсышьа анирта ашьтахь, ақыртуа еиҳабыра аҧсуа жәлар ақыртуа милат рыларзытра азакәанҧшра артеит. Ҟалҕьта акаршәра иаҧанакуа араионқәа рҟынтә анхаҧәа хырцәаны Аҧсны иааганы рнырхара иалагеит. Аҽыцынхаҧәа рыла идыртәеит аҧсуа қытақәа: Кындыҕ, Тамшь, Азыҽбжьа, Акәасқьа, Баслахә, Жәандәрыҧшь, Бзыц, Лзаа, Кәтол, Кәачара... Зегьы раҧхьаза иргыланы ага иаҧну ақытақәа. Ари аус гәыгәтармыжьит убри ашьтахьгьы. Асовет еидгыла анемс фашистцәа ақәланы ианеибашьуаз аамтазгьы.

2. Аҧсны 1941-1945 рзы иҟаз Аҧьынцьтәылатә еибашьра дузза аан. 1941 шықәса рашәарамза 22 азы анемсаа Асовет Еидгыла иақәлеит. Асовет ҳәынтқарра иаҧанакуаз атәылақәа зегьы рзы ишьҟалаз еиҧш, Аҧсны азгьы ари аибашьра ду еилых ҟазымҧаз цышәага ҕәҕәахеит. Аибашьра ицеит 55 нызықьҽык инареиҳаны Аҧсны инхоз ауаа: аҧсуаа, ақыртқәа, аерманқәа, аурысқәа, абырзенқәа. Аҧсны аеконоика зегьы, ааглыхра инаркны ақытанхамҽа ақынза аибашьра ацхраарахьы иианан. Абҧьар ашьтыхра зылшоны иҟаз аҽар абҧьар ркит. Аус зыхәда иқәлаз зықәрахь инеихьаз аҳәсеи ахаҧәеи ракәхеит. Ашьыжь, ашара адәы ианаақәлоз игылон, уаха ахәлара иаарымнахааанза аус руан, рыфара иагырханы, рыжәра иагырханы, рысабицәа ирыгырханы. Аибашьра ианалага, иаразнакы, Аҧсны аҽныцқа

иҟаз акурорттә тыцқәа зегьы: асанториақәа, аҧсшьарта ҩынқәа, апансионатқәа – аибашьцәа ирзыркит, ихәышәтәыртартәит. Ахәрақәа зауз ауаа арахь иааргон. Ршьапы иқәдыргылон. Нас, зшьапы инанагоз зегьы еитах еибашьра ицон, абҧьар иацагылон.

Аибашьра ишналагацәкьаз еицш, Аҧсны аҩныцка инхаз ахацәа архәтақәа еиҿыркааит. Аҧсны шәартак итагылар, ирыхьчарц азы.

1942 шықәсазы, нанҳәамзазы, анемс еибашьцәа Кавказтәи ашьхақәа ирхыцны Аҧсны аҳәаақәа ирталт. Урт иааныркылт акацәара хадақәа: Ҟлыхәра, Марыхә, Санчара. Дук мырцыкәа Цсҳәы ақытагьы ргеит. Аха Аҧсны зыхьчоз ахацәа, Ар ҟаҧшьаа ирывагыланы, ашықәс анцәамтазы аға дықәырцеит.

Аганахь инымхеит Аҧсны ииз, иаазаз ашколхәычқәагьы. Аибашьра цонацы урт абригадақәа еиҿкааны, ртаацәа ирацлабны аус руан. Аҧсны иалцны аибашьра ицаз рахьтә 17 нызқьҩык инархыҳәҳәо рыҩныҟақәа рахь изыхнымҳәит. Рыҧсадгьыл ду – Асовет еидгыла рхы ақәырцеит. Аҧсны иалцыз аибашьцәа рахьтә имаҷҩымхеит хацарыла ҳажәлар рыхьз тызгаз ауаа. Асовет Еидгыла иафырхацәахеит: Владимир Ҳаразиа, Алықьсандра Назазе, Қьаазым Агрба, Мелтон Қантариа, Чыка Габлиа, Иасон Кәакәасқьыр, Ражьден Барцыц уҳәа зынзаск 22-ҩык. Ажәлар рхы амца аркызар арцәаха анрымамыз аамтазы ақыртуа еиҳабыра аҧсуаа рмилаттә политика «атыц ақәцара» иаҿын. «Ар еибашьуан Ҳабыць дцәаҕәон» ҳәа 30-тәи ашықәсқәа рынцәамтазы напы здыркыз аҧсуа дгьыл «артәра» аус дыҿыцит. Уи иазкны аусҳәарта чыда еиҿыркааит. Ихырцәаны иааргоз ақыртуа нхацәа иахьааргашаз иааргааныа аҩынқәа рыздыргылон. Ианааргалакь, аа, шәынха ҳәа ацаҧхақәа наддыркуан. Ус зықьҩыла, жәанызқьҩыла, Аҧсны зцьынцьу аҧсуаа рацкьыс ҩынтә рыла еиҳахааныа.

Убригьы азмырхакәа, аибашьра анцәамтазы, аҧсуа жәлар ркультуратә цстазаара «аиҕьтәразы» аҧсуа школқәа рҿы ацара ақыртшәахь ииаргеит. Акызацәык, аҧсуа бызшәеи аҧсуа литературеи нрыжьит, матәарқәак раҳасаб ала.

3. Аибашьра Аҧсны ианнацаз ахәрақәа рырҕьара. 1941-1945 рзы иҟаз Аҧьынцьтәылатә еибашьра ду аҿы асовет жәлар аиааира ргеит. Итахаз, тахеит. Зыпсы таны ихынҳәыз, зыпшрак ҟамцакәа, руааҩжәлар ирывагыланы аусура иалагеит.

Ашьхақәа иргәыларшәу Цсҳәы ақытеи акацәарақәеи алаҳамцозар, аибашьрацәкьа Аҧснынза изымаазеит, аха жәлар рынхамҩа ааха анатеит. Аибашьра ашьтахь кыраамта ақытауаа аус руан амалаҳәа: идырҳауаз аиҳа аҳәынтқарра ирықәнацоз ауал еиҳан. Хынҩажәатәи ашықәсқәа рылагамтазоуп урт уаҩы ииаибаратәы акыр рауа ианалага, рыбга анеицырх.

Цхьаҟа ицеит Аҧсны. Аха ақыртуа еиҳабыра Аҧсны имҩацыргоз амилаттә политикеилагара арҽеира уадаҩхеит. 1947 шықәсазы ақыртуа милатеилыхыҩцәа аҧсуаа ирзыруаз ауаҩымра атәы анцаны Москваҟа, апартиеи асовет еиҳабыреи рахь ашәкәы рҩит уи ззымычҳаз, изанымшәоз ҳажәлар рцеицәа дуқәа хҩык: Гьаргь Зизариа, Кәациа Шьаҟрыл, Баграт Шьынқәба. Ашәкәы ахацгылара ацынхәрас, москваа уи Қартка иаарышь-тит, қартаа – Акәаҟа. Убри азы ашәкәы зҩыз ахацәа аҧсреи азреи рхықә аҟынза инаргеит.

Ақыртуа еиҳабыра Аҧсны иҟарцац ҟарцон. Аҧсны анапхгаҩцәа инадыркны анаплакқәа рнапхгаҩцәа рҟынза аусҳәартақәа рҿы итәаз ақыртуа милат иреиуаз ауаа ракәын, аҧсуаа рахьтә амацура дуқәа змаз, унацәала иуцхьазартә аҟынза инаргеит. Аҧсуа қытақәеи ақалақьқәеи, уимоу амҩақәацәкьагьы, рыпсуа хьызқәа рхыхны ақыртуа хьызқәа рхырцеит. Жәабала, шәкыла, зққыла.

1953 шықәсазы Сталин дыцсит. Бериа дыршьит. Аҧсуаагьы рыцсы ргеит. 1954 шықәсазы аҧсуа ҩыра аурыс нбанқәа рышьатақәа рахь еитаиаргеит. Ашколқәа ажәытә ишықаз иҟарцеит: аицбыратә классқәа рҽы аҧсышәала аҧара рцо, аиҳабыратә классқәа рҽы – аурыс-шәала, аҧсуа бызшәеи алитературеи рыда.

Еицагылеит аҧарауаа, ашәкәыҩцәа, аҟазарауаа: Гьаргь Зизариа, Шьалуа Инал-иҧа, Зураб Анчабазе, Хәыхәыт Бгажәба, Лев Соловиов, Иван Папасқьыр, Иван Ҭарба, Алықьса Ҷьонуа, Ҷыҷыкәа Ҷьонуа, Алықьса Лашәриа, Иуана Кортуа, Мҭы Ақаҩба, Азиз Агрба, Леуарса Касланзиа, Минадора Зыхәба, Шәарах Ҷачалиа, Ражьден Гәымба, Марина Еш-ҷҳа уҳәа зыхьз-зыцша Аҧсны аҳәаақәа иртыцыз азәырҩы. Иҟалеит аҧсуа жәлар рҽахәы зҳәашаз аҷеицәа маҷҩымкәа. Урҭ ирыбзоураны, 1957, 1967 шықәсқәа рзы ақәгылара дуқәа мҩацыргеит, Аҧсуа жәлар шықаз, ишықоу, егьшмызуа адунеи иадырҳарц азы.

4. Асоциалисттә нхашьа-нцышьеи аҧсуа жәлари. 60-тәи ашықәсқәа рынцәамҭеи 70-тәи ашықәсқәа рылагамҭеи рзы Аҧсны иқәынхоз ауааҧсыра рматериалтә цстазаараҿы аитакрақәа кыр ҟалеит, зегьы рацхьаза иргыланы ақытауаа рзы. 1966 шықәса инаркны аколнхацәа рцьабаацса царала ашәара иалагеит. Уи анхаҩы азеицшнхамҩа игәы ахылартә дҟанаҷеит. Ақытанхамҩатә культура хадақәа – ачаи, аҭаҭын, ацитрустә шәырқәа – рымехак дыртбааит, игәыгәтармыжьит жәытә-натәаахыс Аҧсны аҭыц чыда аанызкылоз арыцаарыхреи, азахәааазареи, арахәааазареи. Урҭ зегьы уаҩы ииаибаратәы ифеидахеит. Ақалақьқәа рҽы акәзар, ареспублика амал аланагалацыцхьаза, еиҳа-еиҳа аҧстазаара еиҕьхон: руалафахәы иацлон, жәашықәсала атәым уадақәа ирыҩназ ауаа аҭызҭыцқәа рауа иалагеит.

Аҧсны Аҫовет ҳәынтқарра антыцгьы еицырдыруа иҟалеит акурортқәеи аҿыхәышәтәыртақәеи рыла.

Уаҩы днареигәырҕьаратәы еиҭа ирызҳаит аҧсуа интеллигенциа. Ажәытәцарауаа дуқәа иаарыцагылт раазамҭацәа: Борис Ҭарба, Арвелод Кәыбраа, Баҧьгәыр Сағариа, Лидиа Ҷкадуа, Шьоҭа Арстаа, Шьоҭа Салақаиа, Алеко Гәарамиа, Олег Дамениа, Гьаргь Шамба, Олег Шамба, Артур Аншба, Сергеи Зыхәба, Гьаргь Амҷба, Владимир Ацнариа, Иури Воронов уҳәа имаҷҩымкәа. Игылт абаҩхатәра змоу ашәкәыҩцәа, аҟазара злоу ауаа: Алықьса Гогәуа, Алықьса Ҷьениа, Ҷьума Аҳәба, Шьалодиа Аҧьынцьал, Нелли Ҭар-цҳа, Шоҭа Ҷкадуа, Мушьни Лашәриа, Таиф Аҧьба, Сергеи Габелиа, Валери Гамгиа, Едуард Бебиа уҳәа азәырҩы.

Ажәакала, 70-тәи ашықәсқәа рзы аекономикаҿ еицш, акультуратә цстазаараҿгьы абзиара аганахь ала Аҧсны иҟалаз рацәоуп. Урҭ зегьы уаҩы игәы азнарҳартә, уаҩы дахыҽхәаратәы иҟан. Аха уи зегьы адәахьала акәын, ҩныцҟала аҽакзан иҟаз.

Аҧсуа жәлар еитақәымгылар амуит. 1976 шықәсазы аҧсуа етнологиатә царадырракх аҿы кыр иаҧсоу аусумта ду тижьит Шьалуа Инал-иҧа. Ақыртуа царауаа ҳәатыхла уи иаҿагылеит, – Аҧсуаа ари аҩыза атоурыхи ажәытә культуреи рызтада? Ари ақыртуа жәлар раҳатыр лазырҟәуа шәкәуп! – рҳәеит. Ақыртуа еиҳабырагьы аҧарауаҩы ижәлеит.

5. Аҧсуа жәлар рмилат-хақәитратә цысрақәа. 1977 шықәсазы 130-ҩык аҧсуаа рыҷкәынцәа, рнапы аҧаҩны Москваҟа, апартиа анапхгарахь ашәкәы дәықәырцеит, Аҧсны Қырттәыла иалымцыр ада цсыхәа шыкамыз анцаны. Москваа, ишыкарцалац еицш, ашәкәы «аилыргаразы» қартаа ирзаарышьтит, қартаа, – ишахәтоу аҭыц иқәышәҷа ҳәа – Ақәаҟа. Аҧсны апартиатә напхгараҿы ашәкәы иақәызбеит. Ари ашәкәы ажәларқәа реиҩызара иацырхагоуп, уи знапы аҷаҩу милат еилыхыҩцәоуп ҳәа иқәгылеит, апартиа иалаз, апартиа иалырцеит, амаҷура змаз, рмаҷурақәа ирымырхит.

Убри аамҭазы Асовет еидгылаҿы, зехьынцьара, аконституциа ҿыц рыдыркылт, ирыдыркылар акәын Аҧсны АССР аҿгьы. Аха аҧсуа жәлар уи, Аҧсны Қыртәыла алцра азин амазааит ҳәа анырцарц ақәыркит. Қарҭаа уи рымуит, итызшәахеит. 1978 шықәсазы, аацын, аҧсуаа ақәгылара дуқәа мҩацыргеит: Ақәа, Пақәашь, Лыхны. Зегьы акоуп, ақыртуа милаҭ иреиуаз ауаа еизганы Ақәа, Ленин иаштаҿы, Аҧсны АССР аконституциа ҿыц рыдыркылт. Аҧсуаа аламырхәзакәа.

1978 шықәсазы аҧсуа жәлар Аҧсны аконституциа акгьы рзалмыршеит, аха мчылацәкьа ақыртуа еиҳабыра ирымпыцырхыз ыкоуп: аҳәынҭқарратә университет, ателедырратара, ажурнал ҿыцқәа.

80-тәи ашықәсқәа рзы Асовет еидгыла агазҿеазра иалагеит. Амилаҭтә хақәитра ашьапы акит. Қырҭтәыла Асовет ҳәынҭқарра ахырбгалара иашьҭаз, Қырҭтәыла Асовет еидгыла аҿыгаразы аус зуаз апартиақәа цәырцит. Урҭ, Қырҭтәылан қыртуамзар уаҩы даламгыларояуп ҳәа иқәгылт. Аҧсуаа хеиқәырхагас ирбоз Асовет Еидгыла заҵәык акәын. 1978 шықәсазы, ес-жәашықәса ишыкарцалоз еицш, аҧсуа интеллигенциа иреиуаз гәыцҩык Москваҟа, апартиа еизара ахьзала ашәкәы еитадәықәырцеит. Иара убри ашықәс анцәамҭазы Аҧсны жәлар рфорум «Аидгылара» еиҿыркааит, аҧсуа шәкәыҩы ду Алықьса Гогәуа хыс датаны. «Аидгылара» еидгылартахеит, аҧсуа жәлар рмилаҭтә цысра иагәыцәхеит. «Аидгылара» анапхгарала 1989 шықәсазы, хәажәкырамза 18 аҽны 30-нызқьҩык аҧсуаа Лыхнашҭаҿы еизеит. Аизара иалахәыз зегьы Аҧсны Қырҭтәыла иалцырц шыртахыз ала ашәкәы ҩны ишьҭырхит. Зегь рацхьаза абри ашәкәы инапы аницеит апартиа Аҧсныҭәи анапхгара иахагылаз Борис Адлеиба. Ари аҩыза ҟамлацызт. Иара убри амза 25 азы Аҧсны инхоз ақыртқәа «аҧсуаа рышәкәы» иаҿагыланы иқәгылеит.

6. Ашьакатәара. Лацарамзазы аиҿыхарақәа рыедырҷәҷәеит. Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет аҿы аус зуаз ақыртқәа, ақыртуа студентцәа азыҟацаны, ауниверситет ашара реазыркит. Аҧсуаа уи мап ацәыркит. Қартаа Аҧсны аиҳабыра ирзымцаазакәа урҭ хазы ирышьтит, Қарҭтәи аҳәынҭқарратә университет аҟәша рзаартны. Цхынгәымза 15 азы зықьҩыла аҧсуаа Ақәа еизеит. Хазы рееизыркит ақыртқәагьы. Аисра баацс ҟалеит. Ауха Қырҭтәылантә ауаа хыцны Аҧсныка идәықәлеит. Урҭ ирыцлеит Гал араион инхоз агырқәа. Ари заҳаз абжьуаа рыҧкәынцәа Аалзга ахықәан урҭ рымҩа ркит. Еиҿахыст. Зынзаск, цхынгәазытәи аидыслараҿы, хә-ҩык аҧсуааи жәҩык ақыртуа милаҭ иреиуаз ауааи ҭахеит.

Аҧсуаа ацәгьара иақәшәеит ҳәа ажәабжь Кавказ нхыц ираҳаит. Шьхала мацара Ақәа илбаait ақабардақәа, ачеченқәа, абазақәа уҳәа ахацәа еибагақәа азәырҩы. Нанҳәа мзазы Аҧсны аҳтныҟалакь аҿы иаартит Кавказтәи ашьхаруаа реизара ду. Абри аизараҿы иит Кавказтәи ашьхаруақәа рконфедерациа. Уи дахадыргылеит ақабарда Муса Шанибов.

1990 шықәсазы «Аидгылара» иалаз аҧсуаа рыҧкәынцәа, ирулакгьы, Аҧсны Иреиҳазоу асовет ахантәаҩыс Владислав Арзынба далырхыртә аус ҟарцеит. Царадыррала, политикатә зыҟацарала, иара ус, аҧсуа хацак иаҳасабалагьы еиқәшәаз ауаҩы.

1991 шықәса хәажәкырамза 17 азы Асовет Еидгыла аиқәырхаразы абжьытира ыкан. Аҧсуаа Асовет ҳәынҭқарра ақазаара иадгылеит, ақыртқәа – уи ахырбгалара.

Зегьы акоуп, дук хара имгакәа адунеи еилазырзызоз Асовет ҳәынҭқарра ду еилаҳаит. Уи иалаз аресҧбликақәа хазы ицеит. Хазы ицеит Қарҭтәылатәи Асоветтә Социалисттә республикагьы. 1931 шықәсаахыс Аҧсны АССР злаз Асоветтә республика ацынхәрас аеаҳәынҭқаррак анықала, иахьарнахыс Аҧсынгьы хазы икоуп

ҳәа Аҧсны Иреиҳазоу асовет аҿы ашәкәы ҩны ишьҭырхит.

АЖӘАР

1. **Автономиа** – ҩ-быржен ажәак рыла ишьақәгылоу ажәоуп, «ахатәы закәан» аанагоит, ҳәынтқарратә формоуп, аха цкарак аҳасаб ала, аеаҳәынтқаррак иалоуп.
2. **Аконфедерациа** – латын ажәоуп, «аидгылара» аанагоит.

АЗЦААРАҚӘА

1. Аҧсны Советтә социалистә республикак аҳасаб ала ишыҟаз иладырҟәит, иавтономтә республикартәит. Избан?
2. Ишцаказ Аҧсни Қырҭтәылеи реизыҟазаашьа автономтә республикак аҳасаб ала уи иаанализ?
3. Рхы шцаадырцши ҳажәлар 1941-1945 шш. рзы иҟаз Аҧынцьтәылатә еибашьра ду аан? Шаҟаҩы цада еибашьра Аҧснынтә, шаҟаҩы зыхнымҳәда?
4. Шәазхәыц, еиҭашәҳәа асовет аамта ыҟанацы Аҧсны анхамҩеи акультуреи рганахьала иҟалаз аиҭакрақәа.
5. Изыхҟьазеи Аҧсни Қырҭтәылеи реиҿыцра?

§28. АҦСНИ ҚЫРҬТӘЫЛЕИ РЕИБАШЬРА: АЖӘЫТӘИ АҨАТӘИ ЕИЛЫХШЬА РЫМАМ

Аҧсны 1992-1993 шықәсҟәа рзы иахнагаз аибашьра машәырны иҟалаз еибашьрам. Уи адацқәа хара ицоит.

XIV ашәышықәсазы Адиан Аҧсны дақәлеит. Ачачбақәа, ега рундазгьы, уи Анакәапианза дрыцәцеит. XV ашәышықәса алагамтазы аҧсуаа рыжәҩа еибытаны агырқәа Кәыдры ирырцеит, цызас ирымаз аҳгьы дыршьит, аха Аҧсны мрагылараҳьтәи аган рызмыргьежьит. XVII ашәышықәсазы аҧсуааи агырқәеи рыбжьара аибашьра дуҧәкьа цысит. Аҧыхәтәаны аҧсуаа ирулакгьы рыдгьыл ҭадырцәит – аладатәи рҳәаақәа Егрынза инаргеит, ажәытә ишыҟаз еиҧш.

Мрагылара-лада аганахь ала иҳаваҥхо ҳгәылацәа бзиахәқәа ианакәызаалак иҳамаркуаз, ҳазхырфаауаз ҳадгьыл акәын.

XIX ашәышықәсазы, аурыси кавказтәи ашьхаруақәеи реибашьра аҧыхәала, Кавказ мраҭашәаратәи аган зкыз аҧсуааи, абазақәеи, адыгақәеи реиҳарашзак рыцсадгьыл ныжьны амшын ихымлар амуит. Ҳабацәа рабацәа, урҭ рабацәа дуқәа ршьала иркәабахьаз, зқьышықәсала ихьчо иааргоз адгьыл ахь еихеит агырқәа, ашәанқәа, ақыртқәа. Ишааиуаз урҭ зыцсадгьыл аҿы зееиқәырханы икәыкәы-цыкәуа анхара иаҿыз аҧсуаа рыцсадгьыл рымаркуа ақынза инеит.

1918 – 1921 шықәсҟәа рзы ақыртқәа шәақьцынцала Аҧсны рымпыцархалеит. Аҧсуа жәлар рцеицәа 1921 шықәса хәажәкырамза 4 азы урҭ аҧсуа дгьыл иқәырцеит. Аха, автономиа цшра змоу республикак аҳасаб ала, Аҧсны Қырҭтәыла ианаларца, ақыртуа милаҭ еиуаз ауаа еиҭах арахь рҿаархеит. Нестор Лакоба Қарҭ дганы ахәшә иҭаны дыршьааза, 1936 шықәсанза цәгьамбзиам Аҧсны ахатә ускәа ахала иныкәнагартә

иҟан. Уи нахыс иколониартәит. Убригьы рызмырхакәа, Асовет ҳәынтқарра анеилаҳа, аҧсуаа ирзынханы иҟаз ахәыҷгьы иахыбааны, изшәаҧьҳәо уа© дыҟамкәа иқәырхырц азы, рхы инаркны ршьапы аҟынза аурыс иритаз бҧьар лыцшаахла рееибытаны, Аҧсны иақәлеит. ©ымш-хымш рыла «аҧсуаа рытра итадыртәарц» азы.

1992 шықәса нанҳәамза 14 азы, ашьыжь ақыртуа еибашьцәа Егры ирны рҿаархеит. Абжьуаа урт ныркыларц иалагеит, аха ашәарыцага шәақьқәа рыла атанкқәа рымч рықәымхеит. Шьыбжьаара амҧаншәа ақыртқәа рыр Аҟәа иаадгылеит. Иҟалаз заҳаз аҧсуаа рычкәынцәа урт ирҧылеит. Аҧха ҟаҧшь аҿы иааныркылеит. Иара убри аҿены аҧсуа еиҳабыра ҳаҧсадгьыл ашәарта иштагылаз ажәлар ирыларҳәеит. Ақыртқәа рыгәтакы ус аламала ишырзынамыгзоз аҟара анырба, аицәажәарахь ииасит. Адыр©аены, нанҳәамза 15 аеныцәкьа, аҧсуааи ақыртқәеи «еизааибагарц» азы ианеицәажәоз ааматазы, ақыртуа десант мазала Цандрыцшь изхыцт. Аҧсны амацәаз итаркит. Ақыртқәа рыр Кьалашәыр нырцә ицаны игылеит, аҧсуаа – Гәымста ахыҟәан. Амза 18 ауха, ақыртқәа имҳәа-мырза, Аҟәа иалалеит. Идырҳәит. Аҟәа иаланхоз аҧсуаа рзы излиааз, изаазаз, рыҧсы зыҕраз рықалақь гәакьа ҧьаҳаным тәартахеит.

Гәымста азиас ҳәаахеит. Наҟ-ааҟ ихыҟәгылан еинышәашьа змамыз ©ымчык: ақыртқәа рнапаҿы иҟан Аҟәа, Аҟәа акәша-мыкәша зегьы, Гәылрыцшьи Гали, урт ирыцаркуа ақытақәагьы налацаны. Абжьуаа рҿы усцәкьа иалымцит. Араҟа Очамчыреи ам©аду лахыс ага иавоу ацәаҳәеи ракәын ақәыла©цәа иркыз, ам©аду ©ахыс а©ада аҧсуаа гылан, шамахамзар, ақытақәа рахь и©армышьтит.

Тҟәарчал абжьуаа иргәеисыртахеит, Гәдоута – Аҧсны зегьы.

Аҧсуа жәлар аҟазаареи аҟамзаареи ишрыбжьагылаз анраҳа, шьапыла мацара Кавказ акацәарақәа ирхыцны аара иалагеит шьала-дала урт ирзааигәоу, анкьаза зны рхнышьнак рыцеи©ызцәаз абазақәа, адыгақәа – аедыгьқәа, ачарқьазкәа, аҟабардақәа, ачеченқәа, ауаҧсқәа, ауарқәа; атоурыхтә зеибафара иагаз рашьцәа, амҳаҧьырқәа ирхылцыз арцарцәа. Ақыртуа милатеилыхы©цәа аҧсуа жәлар ирзыруаз ауа©ымра ргәы иазымчҳазт, маза-аргама Аҧснықа ам©а иқәлеит Урыстәыла акалт иану аурысқәагьы, зыҧсадгьыл зхы ақәызцоз ажәлар ирывагыланы абҧьар ааныркыларц, иамузаргьы хацарыла аҧсра ирыцацыларц азы.

Цәыббра 3 азы Қыртәылеи Аҧсынтәылеи реиҳабыра Москва еиқәшәеит. Аурысқәа аицәажәара иалахәын бжьаказа©цәак раҳасаб ала. Уака и©ны ишьтырхыз ашәкәы ишаҳәоз ала, Аҧсны иалалаз ақыртуа еибашьцәа алцыр акәын. Аха ақыртқәа ражәа еижьеит. Абцара 2 азы мраташәара аганахь ала еибашьуаз аҧсуаа, нхыцынтә ииаз рашьцәа рыцырхырааны, Гагра иажәлеит. Цшьымш рышьтахь урт ақыртқәа Цсоу ирырцеит.

1993 шықәса алагамтазы Гәымста ахыҟәан игылаз аҧсуа еибашьцәа Аҟәа иалалеит, аха, изыхкьа-зынцазаалакгьы, ирықәымҿиеит. Убри а©ыза аус ҟарцеит хәажәкырамзазгьы. Еитарықәымҿиеит.

Цхынгәымза а©агыламтазы хышә©ык аҧсуаа рычкәынцәа, Гәдоута рееизакны, шхәала Тамшь изхыцит. Урт ирҧылеит абжьуаа реибашьцәа. Ақыртқәа урт амца қьоуқьад рыжәырцеит, аха мчыбжьык Очамчыреи Аҟәеи қыртуак дзыбжьымсуа ам©а цырцәеит, Лабрагьы ахы иақәитыртәит. Иара убысканцәкьа аҧсуа еибашьцәа Гәымста еи©цәаны Аҟәа а©адахьҟа икоу ақытақәа кыр тадырцәит. Иацахоушәа анырба, ақыртқәа еитах аицәажәарахь ииасит. Аурыс еиҳабыра рыцырхырааны, урт аҧсуаа рееаныркылартә аус ҟарцеит. Ишеибырҳәаахьаз

ала, ақыртуа еибашьцәа Аҧсны аанрыжьыр акәын. Аха ақыртқәа еитах амцныха «рамхаҳәеит».

1993 шықәса цәыббрамза аҽеиҩшамҭаз уи ззымчҳаз аҧсуаа иазхоуп рхәеит. Ижәылеит. Цәыббрамза 27 азы Ақәа рнапаҿы иааргеит. Ҩымш рыла ладеи-ҩадеи ашьа казтәоз аҧсуаа рычкәынцәа Кәыдры ацҳаҿы рееицыршьит. Цәыббра 30 азы ақыртуа қәылаҩцәа Аҧсни Қыртҭәылеи ҳәаас ирыбжьоу Егры азиас ирцаны аҧсуа жәлар рмилаҭтә бираҟ шәыршәыруа ишьтырхит.

Аҧсуа жәлар рабацәа, урҭ рабацәа дуқәа рхаан еицш, рыҧсадгьыл рыбжьы нагзаны иқәыҩуа иҟарцеит. Аҧсны зхы ақәызцаз афырхацәа, милатс изеиуазаалакгьы, аҧсуак аҧсышәала иҿы цәажәонацы, хашҭшьа рымазам, урҭ рыхьз-лашақәа хьтәы нбанла аҧсуа жәлар ртоурых адаҟьақәа ирнылеит.

АЗҬААРАҚӘА

1. Ҳзыхдырҟьозеи мрагыларахьтәи ҳгәылацәа бзиахәқәа? Изҳабашьуазеи?
2. Ианбалагеи Аҧсуа жәлар рцьынҵьтәылатә еибашьра?
3. Ианбеилгеи Аҧсны аибашьра? Ишцеилгеи?

§29. АҦСНЫ ИАХЬА: АХЬЫҦШЫМРЕИ АДЕМОКРАТИЕИ РЫМҨАЛА

Аибашьра иаҳзыннажьыз ахәрақәеи избатәу азцаарақәеи. Аибашьра аан неилыхрада амца қьоуқьад зыхрыжьыз атәыла – Аҧсны иахьа аҽеаҳәынтқаррак иахьыцшым, ахы иақәитуп. Уи ахақәитра мҨа ианырцеит, ахьышьтрахь идыргьежьит ҳажәлар рцеицәа, ҳажәлар рцеицәа реицш, Кавказ-нхыцынтә, Урыстәыла акалтақынтә иааны ҳаибашьцәа ирывагыланы ирыцеибашьуаз зегьы. Урҭ рхыцхьазараҿы иҟоуп иара убас аҧсуа жәлар риашара, рқьиара еилкааны, аҧсуаа рычкәынцәа рыҧсадгьыл рыцзыхьчаз аерманқәа, аурысқәа, абырзенқәа, ақыртқәа – Аҧсны ииз, иаазаз арцарцәеи атыцҳацәеи. Ааи, иҳадгылаз ақыртқәагьы ҟалеит. Иагьмаҷҩым. Ақыртуа жәлар ракәзам аҧсуаа рдаҷ-цашә ыцырхырц иааз – ажәлар иртахуу атынчроуп. Ҳара ҳаршьырц, ҳақәырхырц иааз ақыртуа жәлар зырҩашьаз, рыжәҩа тызкьаз, изырблакьаз реиҳабыра роуп. Урҭ идыршыз ацәоуп ицзырҟьаз, ҳәатыхла иаҳҿазыргылаз Егры нырцәынтәи иацы-жәацы иианы иҳаланхаз, аҧсуа чеицьыка иаазахьаз рашьцәа-бзиахәқәагьы. Урҭ аҧсуа жәлар рымацара ракәзам, дара ақыртуа жәларгьы ирагацәоуп.

Аҧсны иацәызит зықьҩыла ацеицәа хазынақәа. Аибашьра ҳанацәа рыцхақәеи ҳаҳәшьцәа хәычқәеи ргәы тнаблаait, ргәы тнашьаait, ашәы рышәнацеит. Ҳәарас иатахузеи, рдақәа рылыҧсаait абацәагьы – «Зца дымҧсыц уца диумырцәуан!» рхәоит аҧсуаа. Аха рцеицәа иҟарцаз ахацара рыбга аргәгәеит – урҭ рганахь ала рцьабаа шмызыз рбеит. Хьзы игарцоуп ахаца дзиуа рхәеит, ргәы еиқәҳәаланы, ичҳаны.

Аҧсадгьыл ахьчара аҧсадгьыл зцьынцьу ируалцшьоуп. Ҳаибашьцәа уафы иимбацыз ахацара аадырцшит. Аҧсадгьылгьы урҭ ахамгштит: «Аҧсны афыр-

хаца» ҳәа ахьз рыхцоуп жәаҩыла-шәҩыла, имаҷҩым «Леон иорден» занашьоу, «Агәымшәаразы» иалкаахаз ауаа рхыцхьазара еиҳагьы еиҳауп. Ихьз рҳәа-ирымҳәа, дхацоуп, сыцсадгьыл сыхьчоит ҳәа абџьар ааныз-кылаз ауаҩы, дарбанызаалакь. Итахаз ҳцеицәа рхы зқәырцаз, егьызмардаз адгьыл, дара рзын ибымбыл-хааит рҳәоит ҳажәлар цәгьак-бзиак аҿы иахьааид-тәалало, лоунытә иаақәыцсычҳаны. Зыцсадгьыл зхы ақәызцаз цсра иқәым!

Аҧсны иақәлаз аимцәаҩцәа рзы нцәа дыҟамызт. Аҧсуа жәлар рдаракәац дырзырц, ртәыла хәыҷ ахьз адуней ахсаала ианырхырц азы урҭ ҳжәытә ҭоурых ашәындыҟәра – ҳархив амца ҩацрацаны ирыблит. Ирыб-лит, иццышәыртәит Аҧсуаҭцааратә институт, Лакоба имузеи. Амца иалаблит урҭ ирыҩназ ашәҟәы лыцшаах-ҟәа, ҳцарауаа рнапҩымҭақәа, жәашыҟәсала урҭ абырг-цәа ирылыргоз, хәы змамыз ҳажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭа-қәа ақәҟәаҳәа иреихсны икылрыжәжәеит, рыхҟәа рхы-рыцкьааит Дырмит Гәлиа, Иуа Коҕониа, Самсон Ҷанба, Ефрем Ешба рбаҟақәа. Идырҳәит, ирҟәаҟәеит аҿар рдыр-ра азырҳарҭа, раазарҭа, рызрыжәырҭа – ҳуниверситет, ҳкультуратә цҭазаара ахәыштаара дуқәа рацхьа игылоу ҳадраматә театр, ахәышәтәырҭақәа, ацсшьарҭа ҩынқәа, азауадқәа, афабрикақәа... Шәкәы ианзалом Аҧсны аагл-ыхра гәадурас иамаз Тҟәарчал иазааргаз атәы.

Аха аҧсуа жәлар ргәы мытрысит. Рмахәҿақәа еил-ҳәаны рус еиҭанахагылеит. Аццышә илырхыз рацәоуп. Ирацәоуп ҿыц зшьапы ркыз аусҟәагьы. Школума, цараиурҭа дуума, доуҳатә хәыштаароума – зда цсыхәа ыҟам зегьы рышәқәа еиҭаадыртит, рыцсы ҭарцеит. Иҿыхеит ҳамхырҭақәа, ҳбаҳчатрақәа, ҳчаирҭақәа, ҳтаты-нырҭақәа, ҳарахә рҳәырҭақәа, ҳабнақәа.

2. Аҧсны демократтә хәынтқарроуп. Аҧсны аҧсы ҭоуп! Ҳажәлар уи рыбжьы шықәсыц иқәыҩуеит. Цхьаҟа ицоит. Абраҟа ҳбызшәала ацара ҳцаларц, уи мызырц,

иҿиарц азы. Урҭ зегьы еидызкыло аҿа жәларык ҳрылаз-мырҩашьо ҳаҧсуара абираҟ еицш иҳаракны иаҳкырц, ҳаичаҳаны иныҟәаагаларц азы.

Аҧсны адунеи аҿы иҟоу атәыла хәыҷқәа иреиуоуп: Егри Цсоуи ирыбжьоу адгьылоуп уи иацанакуа. Хәдаҟала Кавказтәи ашьхеибаркыра аҟынза иназоит уи аҳәаа, акалҭ амшын изаасылоит. Мраҭашәарахьтәи аҳәаақәа Гагра араион ала иалагоит. Ааҩс ишьҭоуп Гәдоуҭа араион адгьылқәа. Аҧсны агәта иҟоуп Аҟәа араион, уи анаҩс Гәылрыцшь араион. Уинахыс Очам-чыра араион цоит, уи аҩадахьы – Тҟәарчал араион. Аҧсны мрагыларатәи аҳәаақәа нцәоит Гал араион ала.

Дгьылла ихәыҷызаргьы Аҧсны иахьа иҳәынтқар-роуп. Ҳажәлар ашьа катәаны зхы иақәиҭыртәыз, рна-пала иҟарцаз, аринахысгьы рымчала иҳәаақәырцо ҳәынтқарроуп – **демократиатә республикоуп.**

Аҧсны иамоуп ахатә **конституциа** – аҳәынтқарраҿы иҟоу зегьы шәага-загас ирымоу, изыкәныкәо, изхымцо азакәан хада. Аҧсны иамоуп аҳәынтқарра шҳәынтқарроу узырбо **ахатәы бираҟ, ахатә герб, ахатә гимн.**

Аконституциа ишаҳәо ала, ареспубликаҿы хы-мчрак ыҟоуп: **азакәанцҵаратә мчра, анагзаратә мчра, азбаратә мчра.**

Азакәан ацызцо **Жәлар реизароуп.** Жәлар реизара иалахәуп ҿҳәарала ажәлар иалырхыз, абжьы зыртаз ауаа – **адепутатцәа.** Урҭ зхәацшыз, избаны ишьҭырхыз аус цкоуп, хыцашьа амам дхәыҷума-ддуума, деиҳабу-ма-деицбума – зегьы рзы.

Уи амҩа иқәызцо, амаа зку, иназыгзо **аиҳабыра** роуп: Аҧсны аҳәынтқарра ахада – **апрезидент, аминис-трцәа реилазаара.**

Азбаратә мчра ркуп аусзбара знапы иану, **Аҧсны Иреиҳазоу азбарҭа** ацхьа инаргыланы.

Абарҭ аусҳәартақәа ахцагьы Аҟәа иҟоуп – Аҧсны аҳәынтқарра ахҭныҟалакь аҿы.

АЖӘАР

1. **«Леон иорден»** – зыхьз аху Аҧсуа ҳәынтқарра ашьапы зкыз Леуан II иоуп.
2. **Аорден** – латын ажәоуп, иаанагоит «аҵәаҳәа». Зыжәлар рзы иаҧсахаз, ахьз зчаҧаз ианаршьо ҷьшьаратә дыргоуп, гәышҧ◌ычагоуп.
3. **Амедал** – француз ажәоуп. Убригьы зыжәлар рзы иаҧсахаз, ахьз зчаҧаз ианаршьо ҷьшьаратә дыргоуп, гәышҧ◌ычагоуп.
4. **Адемократиа** – бырзен ажәоуп, иаанагоит «ажәлар рымчра».
5. **Адепутат** – латын ажәоуп, иаанагоит «анапынца змоу». Ажәлар абжьы зыртаз, аизарахь ирышьтыз уа◌уп, деизарауа◌уп.
6. **Апарламент** – англыз бызшәа аҟнытә иаауа ажәоуп, «аҵәажәара» аанагоит. Жәлары рхатарнакцәа, рдепутатцәа иреизароуп.
7. **Апрезидент** – латын ажәоуп, иаанагоит «аҧхьа итәоу»– аҳәынтқарра ахада.
8. **Абираҟ** – араб бызшәа аҟнытә ииаз ажәоуп, ҳәынтқарратә дыргоуп.
9. **Агерб** – немс ажәоуп, ҳәынтқарратә дыргоуп. Агерб рныркоит амҳәыр, аҧара, аҳәынтқарратә шәыкәҳәа, абираҟ.
10. **Агимн** – латын ажәоуп, иаанагоит «агәыргьарашәа», иҳәынтқарратә дыргоуп.

АЗҦААРАҚӘА

1. Изакәытә ҳәынтқарроузеи Аҧсны иахьа?
2. Шаҟа мчра ыкоузеи Аҧсны? Иарбанқәоу урт?
3. Иазгәашәт Аҧсны аҳәаақәа, Аҧсны иаҧанакуа адгьылқәа.
4. Ижәдыруада шәара Аҧсны зхы ақәызцаз афырхаҧәа рахьтә? Еиқәышәыцхьаза урт рыжәлақәеи рыхьызқәеи.

§30. СЫҚАЛАҚЬ, ИСЗЫМБО САРА СГӘАЗХАРА

1. Аҟәа иацы. Ақалақьқәагьы ауаатәы◌са ир◌ызцәоуп, аки-аки еиҧшзам. Ус ауп ишыкоу урт қәралагьы. Қалақьқәак акгьы рхыцзом, иқәыцшқәоуп. Аҿа қалақьқәак тышәынтәалахьеит, ихатәрақәоуп. Икоуп даара акрызхыцуа, ишырҳәо еиҧш, кәрыжәаа ирыкәлақәоу.

Аҟәа «зыкәра зфахьоу» қалақьуп – ◌нызкьи хәышә шыкәса иртысхьеит. Аҧсуаа уи ууанзагьы атыц азылырххьан, ашьапы ркхьан, аха қалақьк аҳасаб ала ирдыруа ианалагаз абырзен хәаахәты◌цәа анаои инаркноуп.

Гәымстеи Кәыдри ирыбзоураны ақалақь иаҧанакуа адгьыл амзаҿа еиҧш амшын аҿыкәыршоуп. Басла, Ҳакьаҧсы, Заҧшь уҳәа иалсны илеиуа акәарақәа агаҿа иацырхагазам, имчыдақәоуп. Ишзиасҭьугьы амшын аҧшаҳәа азыҧсахуам мрагыларалада аганахь ала ақалақь ҳәаас иамоу Кьалашәыргьы. Убри аҟнытә амшын ҟәанда абраҟа усҟак аҿазкьом, шамахамзар, итынчуп, аҕбақәа абаҕәазахь ааира рзымариоуп. Уи акы. И◌бахаз, ақалақь иахагылоу ашьха кьаҿқәа – Самаҭаа рхәы, Гәад ихәы, Ахәыл абаа – зынгьы-цхынгьы иацәабҕьыла их◌оуп, урт уи, «ахьта алалар ҳәа ишәаны», цшахьык адырсуам, иргәыцаҳәҳәаны иркуп, идырцхоит.

Абас цсабарала иманшәалаз, уаацсырала ибеиаз аҭыцқәа рҿы акәын иахьзхыцуаз мшын нырцәынтә амал иашьталаны иаауаз ахәҳахәтцәагьы. Қалақьк аҳасаб ала Аҟәа ашьапы шыркыз атәы зҳәо алегендагьы ыкоуп. Уи ишаҳәо ала, Иасон захьзыз бырзен мшынуа◌ык, Ҟылгьтаа ахьтәы уасцәа цәахны ирымоуп ҳәа иаҳан, ауаа иманы дызхыцт. Ҟылгьаа рҳәынтқар Ҳаит ицҳапшза Медеиа дыргәыбзыгны, ахьтәы уасцәа ахьыҟаз лирҳәеит. Ицшаах имачы дыбналаны данцоз

Кастори Паллукси ҳәа ицыз аишьцәа ицрыцны Аҟәа иаан, абра инхеит, ақалақьгьы ҟарцеит. Уи ақалақь Диоскуриа ахьзырцеит, аишьцәа раҳатыр аҟнытә – еициз ахьракәыз азы.

Аҭоурых ишаҳәо ала, ҳ. ҟ. V ашәышықәсазы Милетынтә ииаз абырзенцәа абра, Аҟәа, баагәарала икәыршаны, Диоскуриа ақалақь ҟарцеит. Бырзентәылантә урҭ аҭитәқәа – аба, ацәа◌ычагақәа, акәы◌раматәа, абцьар ааганы ацсуа хылцшьтрақәа ираадырхәон. Ацсуаа ирымрыхәҳауан ацха, ацәа, амҩыматәахә. Ишааиуаз, Диоскуриа иазҳаит, еицыцит. Амшын еиқәа Кавказтәи ацшаҳәаҩы иҟаз абаҩәаза-қалақьқәа иаарылыҳәҳәо иҟалеит. Абра еизон тырцьманда изеилибамкаауаз амилатрацәа. Уимоу ахатә цараҩырп тнажьуа ақынза ибеиахеит, иҩәгәахеит. Аха, археологцәа зәыр◌ы ргәаанагарала, ҳ. ҟ. II ашәышықәса анцәамҭеиҩеи, иацалаз здырхуада, ақалақь абжеиҳарак заақәрылеит. Ҳера алагамҭазы аурымкәа, абырзенкәа ықәцаны, Диоскуриа аҧеыхақәа рҩы абааш дыргылт. Ақалақьгьы ахьз ахыхны Себастополис ахьзырцеит. «Август-Себастос» – «адузза», – ҳәа изышьтаз Рим иахагылаз аҳәынтқар Октовиан иаҳатыр ақнытә.

VI ашәышықәсазы, Рим анхыбгала ашьтахь, византиаа Кавказаахыц мраташәаратәи аган, Ацсынгьы налацаны, рнапаҩы ииаргеит. Аха ари ақалақь Ацсны ишагәеисыртаз инхеит.

VIII ашәышықәса 30-тәи ацыкәсқәа рзы Ацсны иақәлаз араб мпыцахала◌цәа Аҟәа рыблит. Уи нахыс аҳаидеи хеит, ахы изым◌ахеит. Ацсуа ҳәынтқарра аныказгьы Аҟәа аҳтныкалақьра алымшеит.

Абжьара шәышықәсақәа ирыцаркуа ақыртуа шәыкәқәа рҩы Аҟәа «Цхум» ҳәа иашьтоуп. Иҟалап уи Дранда ажәытәзатәи ахьз, Цхыбын, ма Гәымста ахықәан игылаз абаа Сагум иадҳәалазар. Аҳәара уада◌уп.

XIII-XV ашәышықәсақәа рзы Ацсны агемуақәа ааит.

Агемуақәа ара ахәҳаахәтратә фақториа ҟарцеит. Аҟәа ацсы талеит, – Севастополис, Сан-Себастиан, Севаст ҳәа ахьзгьы цеит.

XVI-XVIII ашәышықәсақәа рзы Аҟәа, Ацсны зехьынцьара ишыказ еицш, атырқәцәа иркын. «Сухумкале» ҳәа ахьз ҩыцгьы артеит.

XVIII ашәышықәса анцәамҭазы, ацсҳа Қьелышьбеи Ачачба ихаан, еитах Аҟәа Ацсны иахтныкалақьхеит.

Ацсны иаауаз-ицоз ирҳәалакгьы, ацсуаа рықалақь «Аҟәа» ҳәа ишашьтац иашьтан, ирхадмырштит. «Аҟәа» рацхьаза ашәкәы иананыла XVIII ашәышықәса а◌батәи азыбжазоуп. «Аҟәа» Аҟәа ақалақь агәта еи◌ызцәо акәара хәыч Ҳакьацсы ажәытәзатәи ахьз – Аҟәацсы ауп изхылҩиааз. Аҟәацсы ахахьы азкәа, азцәыцәы ыцыцны иалалоит азы.

2. Аҟәа иахьа. Аҟәа иахьа ҳтәыла, Ҳацсынтәыла иагәеисыртоуп, гәыцәс иамоуп. Аҟәа итәоуп ацсуа еиҳабыра. Аҟәоуп аус ахьыруа ацсуа интеллигенциа ргьырак: ацарауаа, ашәкәы◌◌цәа, аҟазара знапы алаку ауаа... Урҭ зегьы заазо, ирыззырҳауа рацхьа игылоуп Ацсуа ҳәынтқарратә университет. Ацсны аҭоурых интересс измоу изы ара иҟоуп амузеи, зкультуратә ҳәаақәа зыртбааУа изы – атеатр. Ацсабара бзиа избогьы хара дцазом: ақалақь агәтаны аботаникатә баҳча агәашәқәа аартуп. Ара еитаҳауп, еицараазоит, шамахамзар, адунеи аҩы иҟоу ациаа хыккәа зегьы. Саматаа рхәы ашьапаҩы амаамынқәа рпитомник ыкоуп. Абарт амаамынқәа рбаразы Ацсны моу, иааҳакәыршаны иҟоу атәылақәа ркынтә ауаа ааны ианырбо ыкоуп.

Аҟәа апаркқәа рацәоуп. Зегьы раастa ауаа ахьеизо Аҧьынцьтәылатә еибашьраан ақалақь зхы ақәызцаз арцар анышә иахьамадоу, рбака зтагылоу апарк аҩоуп. Аныҳәақәа раан хәычи-дуи зегьы ашәт шьыцәрақәа ргәыдкыланы абрахь иаауеит: Зыцсадгьыл зхы ақәызцаз хаштра рыкәым!

Ақалақь агәаҽы иҟоу апарк блахкыгақәа рҽы иуботит иара убас аҧсуа сахьаркыратә литература ашьапы зкыз Дырмит Гәлиа, «Аҧсны азыҳәа ашьа каз҂әаз аҧсуаа рыҷкәынцәа» ҳәа ашәа ззырҳәаз ахацәа раҧхьа игылаз Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи уҳәа ҳажәлар рцеицәа дуқәа рбаҟақәа.

Аҟәа азбахә уаналацәажәо, Аҧсны иаҳ҂ныҟалақьуп ҳәа акәац ургылар ауам. Аҟәа адунеи аҽы еицырдыруа курортуп. Асанаториақәа, аҧсшьар҂а ҿынқәа, апансионат҃ҟәа уҳәа ара агәабзиара чаҧар҂ақәа рацәоуп. Аҟәа иааны зыпсы зшьо ауаа ршьамхы рыцпраауа, рхы ргәы иақәгәырг҃ьо рыҩныҟақәа рахь ихынҳәуеит. Баша имҳәеит апоет:

Аҟәа, Аҟәа! Знык узбаз,
уаҳа умбакәа хара ицаз,
игәы у҂ымцәо у҂ахашт,
узбахә цымцәо иҳәалашт.
Нас игааит ухьз-уцша,
иузҳалааит есымша! —
Қалақь-зҩыдоуп жәлар рзы,
уи гәадуроуп сара сзы.

АЖӘАР

1. **Милет** – ажәытә Азиа аиигәаҽы иҟаз быр҂ен қалақьын.
2. **Кала** – тырқәажәоуп, иаанагоит «ҽбааш».

АЗҬАДАРАҚӘА

1. Изакәыт҃ә қалақьузеи Аҟәа?
2. Хьызқәас иамазеи Аҟәа «Аҟәа» ада?
3. Уаҩы иибарц-иаҳарц илшозеи иахьа Аҟәа?

АХҚӘА

§1. Аҧла зку адацқәа роуп. ... 3
§2. Аҧсны-лаша, сымра-тәыла... ... 7
§3. Агәыла агәы даҩызоуп... ... 11
§4. Ажәытә, ажәытәза зны... ... 14
§5. Аҧсны антикатәи адунеи аҽы. ... 17
§6. Аҧсуаа шқьырсианцәахаз. ... 20
§7. Анаҟәаҧиа амҧан иҟаз аибашьра. ... 24
§8. Аҧсуа ҳәынҵқарра. ... 28
§9. Аҧсны аҧсуааи акар҂велқәеи рҳәынҵқарраҽы. ... 33
§10. Аҧсуааи акар҂велқәеи рҳәынҵқарра анхыбгала ашь҂ахь. ... 37
§11. Аҧсны а҂ырқәа ихаан. ... 41
§12. Аҧсылманра Аҧсны ишаанагаз. ... 44
§13. Аҧсны урыстәыла ишадырцаз. ... 47
§14. Қавказтәи аибашьреи Аҧсни. ... 52
§15. Аҧснытәи аҳра шықәыргаз. ... 55
§16. Лыхнаш҂а. ... 58
§17. Аҧсуа жәлар рықәгылара. ... 61
§18. Амҳаҧьырра. ... 64
§19. Аҧсны школониатәылахаз. ... 68
§20. Аҧара сасуп, ахшыҩ аҧшәымоуп. ... 72
§21. Атәым жәҩан аҧаҟа. ... 76
§22. Абжьуаа реизара. ... 81
§23. Аурыс революциақәеи Аҧсни. ... 85
§24. Аҧсны ақыр҂уа ихаан. ... 90
§25. Аҧсны асовет мчра аиааира шагаз. ... 94
§26. Аҧсны ихьыҧшым советтә республиканы ианыҟаз аамҭазы. ... 98
§27. Аҧснытәи Автономтә Сов҃еттә Социалисттә Республика ... 103
§28. Аҧсни Қыр҂тәылеи реибашьра: ажәытәи аҽатәи еилыхшьа рымам. ... 113
§29. Аҧсны иахьа: ахьыҧшымреи адемократиеи рымҩала. ... 117
§30. Сықалақь, исзымбо сара сгәазхара. ... 121

Бигəаа Валери Леуард-ица

АҧСНЫ АҭОУРЫХ

Арцага цхыраагəа азеиҧшцаратə
школ 5–9-тəи аклассқəа рзы

Бигуаа Валерий Левардович

ИСТОРИЯ АБХАЗИИ

Учебное пособие для 5-9 классов
общеобразовательных школ
(на абхазском языке)

Аредақтор *Кəыцниа С. А.*

Асахьатыхратə редақтор *Евменов Л. И.*

Акорреқтор *Азынба Гə. Д.*

Компиутерла акьыпхь иазирхиеит *Асазба И. Н.*

Адиапозитивқәа рыҟнытә акьыцхьразы анапы ацаҩуп 28.04.04. Аформат 60х90 $^{1}/_{16}$. Аофсеттә қьаад. Агарнитура ашколтә ацсуа. Аофсеттә кьыцхь. Ацхьазага кьыцхь бгь. 7,9. Атираж 2000 екз. Аҽацаҟа №....

Ацсны Аҳәынҭқарра Акьыцхь аҩны, Акәа, Ешба имҩа, 168.

